

De moraal in de publieke opinie

De moraal in de publieke opinie

Een verkenning van 'normen en waarden' in
bevolkingsenquêtes

Paul Dekker
Joep de Hart
Paul de Beer
m.m.v. Christa Hubers

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, maart 2004

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004
SCP-onderzoeksrapport 2004/2
Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle
Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht
Omslagillustratie: Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem

Verspreiding in België: Maklu-Distributie
Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0163-9
NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Tel. (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Inhoud

	Voorwoord	I
1	Normen en waarden in enquêteonderzoek	3
1.1	Een onderwerp van aanhoudende politieke zorg	3
1.2	Doelstelling van het onderzoek	5
1.3	Beschikbare gegevens en opzet van het rapport	7
	Noten	10
2	Nederland in vergelijkend perspectief	11
2.1	Zorgen over normen	11
2.2	Steun voor waarden	16
2.3	Lofwaardig gedrag	21
	Noten	23
3	Ontwikkelingen in Nederland	25
3.1	Zorgen over normen	25
3.2	Steun voor waarden	29
3.3	Lofwaardig gedrag	34
	Noten	41
4	Generaties	45
4.1	Inleiding	45
4.2	Opvattingen over morele ontwikkelingen	46
4.3	Oordelen over wetsovertredingen	52
4.4	Lidmaatschap en vrijwilligerswerk	56
4.5	Conclusie	59
	Noten	60
5	Enkele thema's nader verkend	61
5.1	Goed burgerschap	61
5.2	Godsdienst en kerk als morele instanties	63
5.3	Eigen gedrag en dat van anderen	68
5.4	Rechtshandhaving versus vriendschap	71
	Noten	76
6	Samenvatting en afsluitende overwegingen	79
	Literatuur	85

Voorwoord

Dit rapport is het resultaat van een verkenning van bevolkingsenquêtes ten behoeve van de in december 2003 uitgekomen studie *Waarden, normen en de last van het gedrag* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). In hoofdstuk 3 van die studie werd geput uit de hier gepresenteerde landenvergelijkingen (hoofdstuk 2), tijdreeksen (hoofdstuk 3) en generationele analyses (hoofdstuk 4). Op deze onderdelen biedt dit rapport nu echter meer actuele gegevens en hoofdstuk 5 bevat aanvullende onderzoek dat niet meer in de WRR-studie kon worden verwerkt.

Het gaat in dit rapport uitsluitend om steun voor en zorgen over normen en waarden van het grote publiek, niet om opvattingen van hoe dan ook gedefinieerde minderheden en ook niet om problematisch gedrag (zie daarvoor de WRR-studie). In dit rapport wordt de gemiddelde Nederlander een spiegel voorgehouden: 'dit vindt u volgens het publieke opinieonderzoek' – of wellicht correcter, rekening houdend met sociaal wenselijke antwoorden op enquêtevragen: 'dit vindt u of vindt u dat u zou moeten vinden.' Het rapport zegt minder over de normen en waarden die operationeel zijn in het dagelijks handelen van individuele burgers, dan over de normen en waarden die zij gebruiken om (andermans) gedrag te beoordelen.

Centraal staat de beschrijving van opvattingen in de hele Nederlandse bevolking. Deze worden vergeleken met die van bewoners van ons omliggende landen en eerdere jaren. Het materiaal biedt mogelijkheden voor theoretisch beter gefundeerde en statistisch meer geavanceerde analyses van ontwikkelingen in specifieke bevolkingsgroepen en van interessante combinaties van normen en waarden. Daarvoor ontbrak nu de tijd, maar we hopen er nog eens op terug te komen. Dan zouden we ook meer onderzoek willen doen dat inzicht kan bieden in de wijze waarop mensen bij concrete keuzen waarden tegen elkaar afwegen en omgaan met verschillende normen (zie verder het slot van hoofdstuk 5).

Behalve door twee auteurs van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is aan het rapport meegewerkt door prof. dr. Paul de Beer en Christa Hubers. Voormalig SCP-medewerker Paul de Beer deed dat als staf lid van de WRR (en als hoofdauteur van het voornoemde hoofdstuk in het WRR-advies) en Christa Hubers als stagiaire, die in de zomer van 2003 enkele maanden bij het SCP werkte. Met name hoofdstuk 4 is van hun hand.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 Normen en waarden in enquêteonderzoek

1.1 Een onderwerp van aanhoudende politieke zorg

Het eerste kabinet Balkenende (2002) maakte 'herstel en versterking van waarden en normen' tot een van zijn beleidsdoelstellingen. In de regeringsverklaring van het tweede kabinet Balkenende (2003) heet het zo: 'Een samenleving bestaat bij de gratie van gemeenschappelijke waarden en normen waar een ieder zich aan verbindt (...). Het kabinet gaat het belang van waarden en normen actief uitdragen.' Via de publiciteit die zij genereerden, kregen de zogenoemde Gouden stadsregels van Gouda, de Rotterdamse stadsetiquette en het zogeheten uitwaaiersmodel van Lieshout nationale bekendheid. Zulke initiatieven gericht op de versterking van normen en waarden, vormen bepaald geen uitzondering. In een rapport van begin 2003 werden ruim driehonderd van dergelijke actuele, lokale en sectorale initiatieven in kaart gebracht (Zunderdorp en Van Bruggen 2003).

Zorgelijk gestemde politieke aandacht voor normen en waarden is niet nieuw. In verschillende bewoordingen en met wisselende accenten keert het onderwerp voortdurend terug op de politieke agenda. Denkend aan politici in de afgelopen kwart eeuw komen we gemakkelijk op Van Agts oproep tot een 'ethisch reveil' aan het einde van de jaren zeventig, Lubbers' signalering 'Nederland is ziek' en Brinkmans pleidooi voor een 'zorgzame samenleving' in het midden van de jaren tachtig, de wens van Hirsch Ballin om te komen tot herstel van een levensstijl gericht op deugdzaamheid aan het einde van dat decennium, en, enkele jaren later, het streven van minister Ritzen naar herstel van de morele socialisatiefunctie van het onderwijs en de behoefte 'onze normen weer zichtbaar [te] maken' van zijn collega voor het Grotesteden- en integratiebeleid Van Boxtel, begeleid door kritiek van vvd-voorman Bolkestein op de doorgeschoten morele bevrijding van de jaren zestig. En dan nu de normen en waarden als speerpunt van kabinetsbeleid.

Ook het publiek maakt zich zorgen, ongetwijfeld fluctuerend met de politieke agenda en de media-aandacht voor schrijnende gevallen van normoverschrijding, maar op langere termijn gezien waarschijnlijk wel toenemend. Vond in 1970 nog 40% van de bevolking dat de opvattingen over gedrag en zeden in ons land achteruitgaan, in 1998 was dat 70% (zie tabel 3.1 in hoofdstuk 3) en dat percentage zal sindsdien niet lager zijn geworden. In een NIPO-enquête van 2002 bestempelt bijna de helft van de bevolking 'verval van normen en waarden, onverdraagzaamheid, slechte omgangsvormen' als een van de belangrijkste actuele maatschappelijke problemen, waarmee het thema in een langere rij problemen op de derde plaats komt, direct na criminaliteit en wachtlijsten in de gezondheidszorg (Mulder 2002). In april 2003 plaatsen de ondervraagden van de Belevingsmonitor rijksoverheid 'overdracht van normen en waarden' bovenaan op de agenda van de belangrijke vijftien kwesties van dat moment.¹

Het is wel de vraag waarop de zorgen betrekking hebben. Ten behoeve van dezelfde Belevingsmonitor werd in juli 2003 geprobeerd met willekeurige burgers in groepsdiscussies te praten over normen en waarden. Die werden geïntroduceerd als een onderwerp waarvoor premier Balkenende in 2002 meer aandacht had gevraagd. De deelnemers aan de gesprekken hadden weinig moeite om aan te geven wat zij onder normen verstaan, namelijk vooral gedragsregels, maar zij hadden grote moeite met het definiëren van waarden. ‘Spontaan komt vrijwel geen enkele heldere definitie naar voren, met uitzondering van [die van] een enkele respondent met een sociaal-wetenschappelijke achtergrond’ (Belevingsmonitor 2003: 9). Na het verzoek om aan te geven wat belangrijke waarden zijn, worden vrijwel uitsluitend omgangsvormen genoemd. In de heel verschillend samengestelde discussiegroepen vormen die het centrale thema. De groepen komen ook hierin overeen dat ze gemakkelijker voorbeelden genereren van wat er ‘fout gaat in Nederland op het gebied van waarden en normen’ dan voorbeelden van wat er goed gaat. Voorbeelden die van het laatste dan toch worden gegeven – het gaat vooral om vrijheden –, worden in de gespreksgroepen bovendien duidelijk meer in twijfel getrokken dan voorbeelden van wat er fout gaat. Die nodigen eerder uit tot aanvullingen.

Er wordt in de literatuur op verschillende manieren onderscheid gemaakt tussen waarden en normen, maar vrijwel altijd zijn de eerste abstracter dan de tweede en hebben de tweede meer betrekking op gedrag. Terwijl waarden als finale doeleinden of noties van het goede leven individueel en collectief kunnen bestaan, hebben normen eerder een collectieve connotatie (regels voor het sociale verkeer, omgangsvormen). Spreekt men tegenwoordig in één adem van ‘normen en waarden’, dan gaat het vooral om gebrek aan fatsoensnormen, om gebrek aan burgerzin en om onverschilligheid tegenover collectief veronderstelde waarden (betrokkenheid, hulpvaardigheid), en om schokkende normoverschrijdingen en aantastingen van essentiële waarden (het menselijk leven). In positieve zin gaat het om meer erkenning van en steun voor gemeenschappelijke waarden en hoogstens marginaal is er debat over concurrerende waarden.

In dit rapport zullen we omstreden waarden (bv. rond grote morele kwesties als abortus en euthanasie) buiten beschouwing laten, evenals private waarden en waarden die verschillen maar niet omstreden zijn, of waarvan de pluriformiteit juist zelf weer een collectieve waarde is (zoals bij esthetische voorkeuren). In aansluiting op de politieke en publieke zorgen willen we ons richten op collectief positief beoordeelde normen en waarden, dus ook op de moraal.² Ten behoeve van een overzichtelijke presentatie van de gegevens spreken we in hoofdstuk 2 en 3 over ‘zorgen over normen’ en ‘steun voor waarden’, maar we hechten hier niet aan het onderscheid van de begrippen. Verder gebruiken we de publiek gangbare en welluidender woordvolgorde van ‘normen en waarden’ in plaats van hun omkering. Levensbeschouwelijk is goed te verdedigen dat de waarden voor de normen gaan, maar in de maatschappelijke discussie gaat het toch eerder om de normen.

1.2 Doelstelling van het onderzoek

Normen en waarden zijn niet als zodanig waar te nemen; ze worden door individuen tot uitdrukking gebracht in opvattingen en gedragingen (en collectief in instituties, regels, sancties, enz., maar die laten we nu even buiten beschouwing). Zowel opvattingen als gedragingen zijn zelden een pure uitdrukking van normen en waarden. In opvattingen over specifieke aangelegenheden moeten normen en waarden tegen elkaar worden afgewogen en concurreren met belangen. Bij gedragskeuzen geldt dat ook en daar gaan bovendien allerlei persoonlijke behoeften en belangen een rol spelen, die bij het kiezen van opvattingen over hypothetische toestanden in een enquête buiten schot kunnen blijven.

Om gedragsbepalende individuele doelen van mensen na te gaan, kan vaak beter worden afgegaan op de uit het gedrag zelf blijkende voorkeuren (*revealed preferences*) dan op antwoorden op opinie vragen. Bij het meten van waarden is het onvermijdelijk een beroep te doen op het zeg-gedrag van mensen. Waarden zijn over het algemeen zo abstract dat er geen eenduidige gedragsregels uit kunnen worden afgeleid. Dit betekent dat verschillende gedragingen overeen kunnen komen met dezelfde waarde en dat identieke gedragingen kunnen voortvloeien uit verschillende waarden.

Voor de normen en waarden waar het in dit rapport om gaat, is het bovendien de vraag of het wel zo erg is als mensen op de betreffende vragen een sociaal wenselijk antwoord geven (vgl. Hofstede 2001: 6). Het feit dat iemand een bepaald antwoord sociaal wenselijk acht, betekent immers dat hij of zij van mening is dat de desbetreffende waarde in de samenleving belangrijk wordt gevonden en dat men zich daarbij dient aan te sluiten. Om dergelijke culturele sjablonen of sociale formules gaat het ons hier juist. Als iemand bijvoorbeeld mensen met een andere huidskleur minderwaardig vindt, maar niettemin zegt dat hij alle mensen, ongeacht hun ras, als gelijkwaardig beschouwt, dan erkent hij daarmee dat gelijkwaardigheid een belangrijke maatschappelijke waarde is. Uiteindelijk is het niet zo interessant wat mensen werkelijk, diep in hun hart vinden, maar wel hoe zij zich publiekelijk uiten en gedragen.

Sociaal wenselijke antwoorden zijn vervelend als het om gedrag gaat, maar als het om normen gaat, willen we bij wijze van spreken juist weten wat mensen denken dat het 'goede antwoord' is, en zijn we minder geïnteresseerd in ongeremde reacties en ondoordachte expressies van allerindividueelste gevoelens.

Een groter probleem is waarschijnlijk de selectieve deelname aan enquêtes. Het is geen rare gedachte dat onder hen die vrijwillig aan enquêtes meewerken, relatief veel aardige, hulpvaardige mensen te vinden zijn. En het zou wel eens kunnen zijn dat vanwege de nu al vele jaren optredende afname van de bereidwilligheid van het Nederlandse publiek om aan opinieonderzoek mee te doen, de selectie van hulpvaardige mensen nog iets toeneemt.

De geschetste problemen bij het meten van normen en waarden zijn het grootst indien men een uitspraak wil doen over de stand van zaken op een bepaald moment. Hoeveel procent van de bevolking onderschrijft vrijheid van meningsuiting? Hoeveel procent vindt dat je je moet houden aan de maximumsnelheid? De absolute percentages die hierover uit onderzoek zijn af te leiden, zeggen niet veel. Het kan echter wel zinvol zijn om *vergelijkingen* tussen percentages te maken als verondersteld mag worden dat de vertekening die optreedt als gevolg van sociaal wenselijke antwoorden en andere versturende factoren (zoals verschillen in interpretatie van een bepaalde vraag), in de loop van de tijd constant is. We proberen in dit rapport empirische gegevens te verankeren in vergelijkingen in de tijd en tussen populaties. Anderzijds willen we het niet te ingewikkeld maken. In hoofdstuk 2 over de vergelijking van Nederland met andere landen blijft de dimensie tijd buiten beschouwing, in hoofdstuk 3 trekken we vergelijkingen over de situatie in Nederland in de loop van de tijd en blijven ontwikkelingen elders buiten beschouwing. In hoofdstuk 4 en 5 worden bevolkingsgroepen in Nederland en voorkeuren met elkaar vergeleken.

Het gaat hier uitsluitend en alleen om steun voor en zorgen over normen en waarden van het grote publiek, niet om opvattingen van heel specifieke bevolkingsgroepen en ook niet om problematisch gedrag. Daarvoor zij verwezen naar de eerdergenoemde WRR-studie *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Op die studie wordt in dit rapport ook verder niet gereflecteerd.

Hier wordt de bevolking als het ware een spiegel voorgehouden: gemiddelde Nederlander, dit vindt u volgens onderzoek naar de publieke opinie – of wellicht correcter, rekening houdend met de neiging van mensen om sociaal wenselijke antwoorden op enquêtevragen te geven: dit vindt u of vindt u dat u zou moeten vinden. Het rapport zegt minder over de normen en waarden die operationeel zijn in het dagelijks handelen van individuele burgers, dan over de normen en waarden die ze in de beoordeling van dat gedrag hanteren en waarop ze elkaar publiekelijk zouden kunnen aanspreken.

De gegevens in dit rapport kunnen een bijdrage leveren aan de door de politiek zo gewenste maatschappelijke discussie over normen en waarden. Ten eerste kunnen veelvuldig gemaakte veronderstellingen over de publieke opinie worden getoetst of gecorrigeerd. Zo wordt wel verondersteld dat men steeds permissiever of onverschilliger staat tegenover normoverschrijdingen of dat men de laatste jaren juist een striktere handhaving van normen wenst; wordt er verondersteld dat de mensen steeds minder voor elkaar over hebben, dat de publieke opinie in Nederland veel minder streng is dan elders, enzovoort. Eenvoudige tijdreeksen en internationale gegevens uit bevolkingsenquêtes kunnen hier een nuttige bijdrage aan de discussie leveren. Ten aanzien van diverse kwesties biedt het onderzoeksmateriaal mogelijkheden om opvattingen van burgers te vergelijken met hun percepties van de opvattingen en gedragingen van anderen. Dat kan meer licht werpen op onderscheidingen die in discussie voortdurend worden gemaakt tussen wat ‘men’ vindt en wat men zelf vindt. Veronderstellingen over verschillen worden er ook vaak gemaakt ten aanzien van

generaties en van kerkelijk wel- en niet-betrokkenen. Op die verschillen zal in dit onderzoek ook worden ingegaan. Nogmaals: bij dit alles gaat het om opvattingen uit publieke opinieonderzoek en mag betwijfeld worden of het de voorkeuren zijn die in het individuele handelen een grote rol spelen. Dat maakt ze als gegevens over de publieke moraal echter niet minder waardevol.

1.3 Beschikbare gegevens en opzet van het rapport

De gegevens die worden gepresenteerd, komen uit onderzoek dat eerder is verricht en doorgaans niet primair de meting van voor ons interessante normen en waarden tot doel had. We hebben niet zelf vragen geformuleerd en indicatoren ontworpen, we hebben slechts uit beschikbare gegevens kunnen selecteren. Naast de relevantie voor de huidige discussie over normen en waarden was daarbij de beschikbaarheid van vergelijkbare gegevens uit het verleden of uit andere landen een criterium. Voor sommige onderwerpen konden we kiezen uit verschillende databronnen (bv. voor democratische vrijheden), maar over de hele linie moesten we ons gelukkig prijzen als we gegevens vonden die relevant en vergelijkbaar zijn. Voor sommige saillante kwesties in de huidige discussie over normen en waarden hebben we nauwelijks iets of zelfs niets aangetroffen, dat acceptabel is. Dat geldt met name voor omgangsvormen, fatsoen en (ergernissen over / percepties van) asociaal gedrag in de relaties tussen burgers onderling en in de publieke ruimte. Daarover hadden we graag vergelijkende gegevens uit publieke opinieonderzoek gepresenteerd, maar meer dan kleine eenmalige metingen hebben we niet kunnen opsporen. We zijn van mening dat de wel geselecteerde gegevens voldoende waardevol zijn en voldoende normatieve zeggingskracht hebben voor een bijdrage aan de discussie over normen en waarden, maar benadrukt moet worden dat het verzamelde materiaal slechts bij benadering biedt wat we zelf gemeten zouden willen hebben.

Op enkele uitzonderingen na is gebruikgemaakt van grootschalige enquêtes (surveys) onder representatieve steekproeven van de bevolking en wel van de volgende.³

- CV = Culturele veranderingen in Nederland. Dit is een op basis van eerdere onderzoeken (vooral Progressiviteit en conservatisme 1970) ontwikkelde reeks opinieonderzoeken, die het SCP sinds 1975 om de een of twee jaar uitvoert in Nederland, met 2002 als meest actuele meting; zie: www.scp.nl.⁴
- EB = Eurobarometer. Dit opinieonderzoek wordt enkele malen per jaar gehouden in de lidstaten van de Europese Unie in opdracht van de Europese Commissie; zie europa.eu.int/comm/public_opinion/ en voor de data www.gesis.org/en/data_service/eurobarometer/.
- ESS = European social survey, een nieuw Europees samenwerkingsproject van vooral sociale wetenschappers; zie www.europeansocialsurvey.org en voor de data <http://ess.nsd.uib.no>.

- EVS = European values study, waardeonderzoek uitgevoerd in 1981, 1990 en 1999/2000 in Europa (en Noord-Amerika) en gecoördineerd door de Universiteit van Tilburg.⁵ Zie Halman (2001) en www.europeanvalues.nl.
- ISSP = International social survey program, een doorlopend internationaal samenwerkingsproject waarvan de schriftelijke thematische vragenlijsten doorgaans worden gekoppeld aan nationale enquêtes; zie <http://www.issp.org/data.htm>.
- NKO = Nationaal kiezersonderzoek, een doorlopend onderzoek van in de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) samenwerkende politicologen met enquêtes rond de Tweede-Kamerverkiezingen; zie <http://www.bsk.utwente.nl/skon>.
- Socon = Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland. Dit is onderzoek van voornamelijk sociologen van de Katholieke Universiteit Nijmegen, met enquêtes in 1979, 1985, 1990, 1995 en 2000; zie voor het laatste onderzoek Eisinga et al. (2002) of <http://oase.uci.kun.nl/~eisinga/p1556.pdf>.

De gepresenteerde gegevens hebben zoveel mogelijk betrekking op de bevolking van achttien jaar en ouder.⁶ Met uitzondering van het onderzoek Culturele veranderingen bevatten de genoemde enquêtes weegfactoren om de sociaal-demografische representativiteit van de gegevens te verbeteren. Daarvan is zonder verdere vermeldingen gebruikgemaakt in de tabellen met landenvergelijkende gegevens of tijdreeksen. Antwoorden als ‘weet niet’ en ‘wil niet zeggen’ zijn buiten beschouwing gelaten, tenzij anders vermeld. Als in vergeleken landen een zeer verschillend gebruik van deze antwoordopties wordt gemaakt of als er geen neutrale antwoordmogelijkheid beschikbaar is, doen ze wel mee in de berekening van percentages.

We gaan niet alleen op zoek naar opvattingen over ‘hoe het hoort’ en naar opvattingen over de mate waarin de mensen zich gedragen zoals het hoort. In het verlengde van de steun voor collectieve normen en waarden in bevolkingsenquêtes is het ook interessant om gegevens te verzamelen over lofwaardig gedrag, dat wil zeggen gedrag dat niet slechts in overeenstemming is met algemeen aanvaarde normen maar doorgaans wordt toegejuicht omdat het getuigt van gemeenschapszin, menslievendheid of offerbereidheid. We zullen kijken naar enkele gedragingen die vrij onomstreden waardevol zijn voor de samenleving en met enig enthousiasme normen en waarden tot uitdrukking brengen.⁷

Dit brengt ons op de volgende driedeling van het landenvergelijkend materiaal en de Nederlandse tijdreeksen in de hoofdstukken 2 en 3:

- 1 opvattingen over / percepties van normverval en normoverschrijdend gedrag;
- 2 steun voor en prioritering van normen en waarden, vooral waarden van goed burgerschap en steun voor de democratische rechtsstaat; en
- 3 lofwaardig gedrag, met name het doen van donaties aan goede doelen en vrijwilligerswerk.

Hierna volgen er twee hoofdstukken waarin verder wordt ingegaan op Nederland. In hoofdstuk 4 gaat het om generaties. De geschiedenis schrijdt voort via de opeenvolging van geboortejaargangen en in bepaalde tijdvakken kan wat collectief wordt ervaren, zich verdichten tot een gezamenlijk beleefd generatiebesef. Voor een aantal indicatoren uit hoofdstuk 3 wordt nagegaan in hoeverre veranderingen zijn te herleiden op de wisseling van generaties.

In hoofdstuk 5 komen vier onderwerpen aan bod die niet waren in te passen in de landenvergelijkingen van hoofdstuk 2 of de longitudinale presentaties van hoofdstuk 3. Ten eerste wordt ingegaan op de antwoorden op een open vraag naar goed burgerschap. Vervolgens komt de rol die geloof en kerk in het moderne Nederland spelen als morele instanties, aan de orde. Daarna wordt hetgeen men te berde brengt over het eigen gedrag vergeleken met de beoordeling van de omringende samenleving. Ten slotte worden de grenzen verkend van de bereidheid van burgers om zelf actief mee te werken aan rechtshandhaving.

In hoofdstuk 6 vatten we onze bevindingen samen en gaan we verder in op hun betekenis voor de waardering van de huidige gesteldheid van normen en waarden in Nederland.

Noten

- 1 Zie: www.regering.nl/images/42_19929.pdf.
- 2 Moraal verwijst naar *mores*, naar wat in een samenleving in een bepaalde tijd als juist, acceptabel en richtinggevend wordt beschouwd. Bij het verwante begrip 'ethiek' gaat het om bezinning op de moraal, hetzij in de zin van explicitering, analyse en systematische reflectie (ethiek als deel van de filosofie, de medische ethiek, enz.), hetzij als persoonlijke beoordeling van de collectieve zeden, die erin kan resulteren dat deze verworpen worden. Ethiek is dan verbonden met een individueel geweten, volgens Kerkhofs (2002) een typisch westers concept dat zich hoofdzakelijk onder invloed van de joods-christelijke traditie heeft ontwikkeld.
- 3 Zie voor verdere verantwoording van deze en van incidenteel gebruikte andere surveys www.scp.nl.
- 4 In 2000 en 2002 is een deel van het onderzoek gedaan met behulp van een internetpanel. Vanwege de vergelijkbaarheid wordt hier slechts gebruikgemaakt van de mondeling ondervragden.
- 5 De bron is EVS 1999/2000 omdat in enkele landen in 2000 werd geënquêteerd. Dat is van de landen die in dit rapport aan de orde komen, slechts voor enkele respondenten in Zweden in begin januari het geval. Daarom staat in de tabelkoppen 1999.
- 6 In de ESS, waarvoor de meeste mensen eind 2002 en de overigen begin 2003 werden ondervraagd, werd het geboortejaar gevraagd en gaat het in feite om mensen die voor 1985 werden geboren. Vanwege de beperkte leeftijdsgrenzen in vroegere jaargangen van CV is in een aantal tabellen de leeftijd op 18-70 jaar gezet. Dat zijn ook de leeftijdsgrenzen van de Socon-enquêtes. Daarin moeten leeftijdsgroepen ook worden onderscheiden aan de hand van het geboortejaar.
- 7 Aan het voorkomen van verwerpelijke gedrag besteden we niet dezelfde aandacht, deels omdat het minder en stellig minder betrouwbaar wordt gemeten in bevolkingsenquêtes, deels omdat de normatieve zeggingskracht beperkter is. Normatief zijn lofwaardig en afkeurenswaardig gedrag niet simpelweg elkaars tegendeel. Individueel zal afkeurenswaardig gedrag eerder resulteren uit behoeften en belangen waartegen waarden niet waren opgewassen, dan uit afkeurenswaardige waarden. Normatief is de publieke houding (afwijzing, begrip, enz.) tegenover dat gedrag interessant, niet het gedrag zelf. Hoewel ook lofwaardig gedrag door andere factoren dan normen en waarden gestuurd zal zijn, is de normatieve zeggingskracht ervan groter.

2 Nederland in vergelijkend perspectief

2.1 Zorgen over normen

Inzicht in verschillen in de opvattingen over de ernst van normoverschrijding en wets-overtreding kan worden ontleend aan de EVS. Hierin is gevraagd of bepaalde vormen van normoverschrijdend gedrag nooit, soms of altijd te rechtvaardigen zijn. Tabel 2.1 geeft voor het meest actuele jaar van de studie, 1999, een aantal uitkomsten die voor-namelijk betrekking hebben op lichte tot middelzware vormen van wetsovertreding.

Over de verwerpelijkheid van joyriding en rijden onder invloed zijn de bevolkingen van de zeven landen het in hoge mate eens. Over zwart betalen oordeelt men overal het mildst. Over de andere gedragingen verschillen de meningen. Nederlanders oordelen in vergelijking met andere West-Europeanen relatief streng over sociale-zekerheidsfraude en te hard rijden, en relatief mild over het gebruik van softdrugs. Over de hele linie tonen de Denen het minst en de Fransen het meest begrip voor normoverschrijdingen. Vooral socialezekerheidsfraude wordt in Frankrijk veel minder streng veroordeeld dan in de overige West-Europese landen. Duitsland valt op door de sterke afwijzing van het contant betalen van geleverde diensten om belasting te vermijden. Opmerkelijk aan België is het relatief milde oordeel over belastingfraude. Met uitzondering van Frankrijk heeft men overal voor belastingfraude meer begrip dan voor fraude met de sociale zekerheid. Het verschil in afwijzing is het grootst in België en ons land.

Tabel 2.1 Afwijzing van diverse normoverschrijdende gedragingen, bevolking van 18 jaar en ouder, 1999 (in procenten)^a

zwart rijden ding	sociale-zekerheidsfraude smeergeld afval		belastingfraude rijden onder invloed softdrugs		zwart betalen te hard rijden		joyri- ding
	1	1-4	1	1-4	1	1-4	
1-4	1	1-4	1	1-4	1	1-4	1
1-4	1	1-4	1	1-4	1	1-4	1
Nederland	77	96	46	80	16	56	44
79	72	95	75	98	60	94	82
98	66	95	47	72			
Groot-Brittannië	67	89	55	82	33	64	46
78	67	93	80	95	56	85	89
99	48	79	51	71			
Zweden	55	91	51	83	25	63	.
.	68	92	83	97	38	81	87
97	44	80	72	91			
Denemarken	83	97	66	88	24	52	71
93	93	99	93	99	56	87	96
100	80	97	62	79			
Duitsland	63	92	57	86	42	78	54
91	67	93	78	97	56	93	88
98	52	87	68	90			
België	58	83	38	63	27	50	61
82	68	87	74	94	59	85	93
98	79	96	80	91			
Frankrijk	41	65	48	71	32	52	54
76	67	86	66	90	45	74	86
96	76	94	69	84			

a 1 = percentage respondentent met het antwoord 'nooit gerechtvaardigd', en 1-4 = percentage dat zich op

- smeergeld = smeergeld aannemen als deel van je werk

1-4 plaatst op een schaal van 1 'nooit gerechtvaardigd' tot 10 'altijd gerechtvaardigd'.

- rijden onder invloed = rijden onder de invloed van alcohol

De voorgelegde gedragingen zijn:

- te hard rijden = te hard rijden in de bebouwde kom

- sociale-zekerheidsfraude = een sociale uitkering aanvragen waar je geen recht op hebt

- joyriding = een auto van iemand anders nemen en ermee rijden

- belastingfraude = belasting ontduiken als je daartoe de kans hebt

- afval = afval weggooien in de openbare ruimte

- zwart betalen = contant betalen voor diensten om de belasting te ontlopen

- softdrugs = de drug marihuana of hasjiesj gebruiken.

- zwart rijden = zonder kaartje reizen met het openbaar vervoer

Bron: EVS 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Naast de vraag in hoeverre mensen wetsovertredingen te rechtvaardigen vinden, is in de EVS 1999/2000 voor de respondenten de mogelijkheid gegeven om te antwoorden dat de landgenoten schuldig aan maken. De antwoordmogelijkheden hadden overal moeten zijn: bijna allen, velen, sommigen of niemand. De populariteit van het tweede antwoord hier ongetwijfeld heeft gedrukt.¹ Tabel 2.2 vermeldt de percentages van de respondenten die de landgenoten schuldig aan maken.

De Britten nemen over de hele linie veel normoverschrijding bij hun landgenoten waar.

Tabel 2.2 Gepercipieerd normoverschrijdend gedrag bij anderen^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 1999 (in procenten)

	sociale- zeker- heids- fraude	belasting- fraude	zwart betalen	rijden onder invloed	te hard rijden	afval	soft- drugs
Nederland	(7)	(48)	(46)	(10)	(36)	(31)	(9)
Groot-Brittannië	61	64	66	42	77	76	63
Zweden	33	52	56	13	62	58	12
Denemarken	31	50	76	21	70	44	26
Duitsland	49	64	58	36	74	57	22
België	33	68	62	35	60	38	23
Frankrijk	38	40	39	50	64	46	31

a Aandeel respondenten met de opvatting dat 'bijna iedereen' of 'velen' van de landgenoten het vermelde gedrag vertonen (zie toelichting tabel 2.1). Nederland staat tussen haakjes omdat hier 'meesten' in plaats van 'velen' als antwoordmogelijkheid werd aangeboden.

Bron: EVS 1999/2000 (Steinmetz-archief)

er enkele daarvan aan de respondenten de vraag gesteld hoeveel landgenoten er zich naar hun oordeel of bijna geen. Helaas is in Nederland 'meesten' in plaats van 'velen' als mogelijkheid aangeboden, hetgeen respondenten die voor de eerste twee antwoordmogelijkheden kozen.

Is er een verband tussen het gepercipieerde aantal landgenoten (tabel 2.2) dat volgens de respondenten bijvoorbeeld contant betaalt voor diensten om de belasting te ontlopen, en de mate waarin mensen dit gedrag al dan niet te rechtvaardigen vinden (tabel 2.1)? En als er al sprake is van een dergelijk verband, is het dan zo dat overtredingen die meer begaan worden, tevens meer gerechtvaardigd worden, onder het mom van 'iedereen doet het, dus het is zo erg niet'. Of is het zo dat overtredingen die juist niet gerechtvaardigd worden, meer opvallen als ze dan toch begaan worden, en dat men bewuster stil staat bij dergelijke overtredingen en hierdoor denkt dat meer landgenoten zich er schuldig aan maken?

Uit de correlaties in tabel 2.3 blijkt dat als er sprake is van samenhang, het zo is dat naarmate men denkt dat meer landgenoten een overtreding begaan, men die over-treding ook meer rechtvaardigt.² In vrijwel alle landen is dit vooral het geval voor belastingfraude, zwart betalen en te hard rijden. De opvallende uitzondering is Duitsland waar de correlatie significant blijkt te zijn voor alle normoverschrijdingen behalve voor te hard rijden. Om misverstanden te vermijden: in Duitsland is er dus juist geen relatie tussen veel mensen te hard zien rijden en daar begrip voor opbrengen.

De vele negatieve correlaties roepen de vraag op wat het achterliggende mechanisme is: vinden mensen iets meer gerechtvaardigd naarmate het vaker voorkomt in hun ogen of zien ze iets vaker gebeuren naarmate ze het minder verwerpelijk vinden? Die vraag is hier helaas niet te beantwoorden.³

Tabel 2.3 Samenhang tussen afwijzing en waargenomen frequentie van normoverschrijdend gedrag^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 1999 (Spearman's Rho)

	sociale- zeker- heids- fraude	belasting- fraude	zwart betalen	rijden onder invloed	te hard rijden	afval	soft- drugs
Nederland	0,03	-0,29**	-0,24**	-0,06	-0,17**	-0,14**	-0,08 *
Groot-Brittannië	0,01	-0,17**	-0,18**	-0,04	-0,18**	-0,12**	-0,11**
Zweden	-0,06	-0,22**	-0,28**	0,06	-0,21**	-0,20**	0,05
Denemarken	0,04	-0,24**	-0,32**	-0,01	-0,26**	-0,09**	-0,07 *
Duitsland	-0,24**	-0,18**	-0,21**	-0,07**	0,05	-0,07**	-0,09**
België	-0,13**	-0,29**	-0,26**	-0,09**	-0,15**	-0,03	-0,07**
Frankrijk	-0,08**	-0,18**	-0,21**	0,00	-0,13**	0,02	-0,07**

a Afwijzing op een schaal van 1 'nooit te rechtvaardigen' tot 10 'altijd te rechtvaardigen' (zie tabel 2.1) en perceptie op een schaal van 1 'bijna iedereen' tot 4 'bijna geen' (tabel 2.2).

Significantieniveau: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (tweezijdig).

Bron: EVS 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Tabel 2.4 toont voor een iets andere selectie landen – België is niet beschikbaar en vervangen door Oostenrijk, Zwitserland en Italië – gegevens uit 1998 van het internationale onderzoek ISSP over de afwijzing van twee vormen van normoverschrijdend gedrag, namelijk fraude met de sociale zekerheid en met de belasting. De vragen luidden of men het 'acceptabel', 'verkeerd, maar begrijpelijk', 'verkeerd' of 'absoluut verkeerd' vindt dat 'iemand niet al zijn inkomsten opgeeft om zo minder belasting te hoeven betalen' of dat 'iemand de overheid onjuiste informatie geeft over zichzelf om een uitkering te krijgen waar hij geen recht op heeft'. Net als uit de EVS blijkt ook uit dit onderzoek dat belastingfraude eerder wordt geaccepteerd dan socialezekerheidsfraude.

Tabel 2.4 Opvattingen over fraude, bevolking van 18 jaar en ouder, 1998 (in procenten)

	'iemand geeft niet al zijn inkomen op om zo minder belasting te hoeven betalen'				'iemand geeft de overheid onjuiste informatie over zichzelf om een uitkering te krijgen waar hij geen recht op heeft'			
	absoluut verkeerd	verkeerd	verkeerd, maar begrijpelijk	acceptabel	absoluut verkeerd	verkeerd	verkeerd, maar begrijpelijk	acceptabel
Nederland	24	37	36	2	68	29	3	0
Groot-Brittannië	20	53	24	3	54	43	2	0
Zweden	39	43	15	3	68	29	2	0
Denemarken	44	32	20	5	78	18	3	1
Duitsland	14	32	33	21	46	34	14	6
Oostenrijk	18	31	33	18	56	28	10	5
Zwitserland	22	44	23	11	65	29	5	1
Frankrijk	25	33	32	10	60	25	13	1
Italië	43	27	18	12	59	27	10	4

Bron: ISSP 1998

Tabel 2.5 Opvattingen over de betrouwbaarheid van de (meeste) mensen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002/2003 (in procenten)

	zijn te vertrouwen ^a		proberen eerlijk te zijn ^b		proberen behulpzaam te zijn ^c	
	---	+++	---	+++	---	+++
Nederland	15	42	9	52	19	30
Verenigd Koninkrijk	23	29	16	36	18	33
Noorwegen	7	63	5	69	11	46
Zweden	14	52	9	63	14	47
Denemarken	6	67	3	74	11	47
Duitsland	31	24	14	42	26	23
Zwitserland	16	41	11	51	19	30
België	28	29	17	40	36	20
Spanje	29	27	23	32	37	18
Portugal	50	11	20	26	50	11

a 'Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?' Scores 0-3 (---) en 7-10 (+++) op een schaal van 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn' (0) tot 'de meeste mensen zijn te vertrouwen' (10).

b 'Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn?' Scores 0-3 (---) en 7-10 (+++) op een schaal van 'de meeste mensen zouden proberen misbruik van mij te maken' (0) tot 'de meeste mensen zouden proberen eerlijk te zijn' (10).

c 'Denkt u dat de meeste mensen behulpzaam proberen te zijn of denkt u dat zij meestal aan zichzelf denken?' Scores 0-3 (---) en 7-10 (+++) op een schaal van 'mensen denken meestal aan zichzelf' (0) tot 'mensen proberen meestal behulpzaam te zijn' (10).

Bron: ESS 2002/2003

Tot slot van deze paragraaf zijn in tabel 2.5 een drietal opvattingen vermeld over de betrouwbaarheid en behulpzaamheid van (de meeste) andere mensen. Dergelijke opvattingen zeggen iets over de normen en waarden die men bij anderen waarneemt of veronderstelt. De gegevens zijn ontleend aan de eerste module van het ESS. In plaats van Groot-Brittannië is het Verenigd Koninkrijk (Groot-Brittannië + Noord-Ierland) opgenomen en Frankrijk ontbreekt en is vervangen door Noorwegen, Zwitserland, Spanje en Portugal.

In Scandinavië heeft men het zonnigste beeld van de medemens. Duidelijk pessimistischer is men in Zuid-Europa. Het minste vertrouwen is er in Portugal, dat wel erg sterk verschilt van Spanje. Een vergelijkbaar verschil tussen beide buurlanden wordt ook in ander onderzoek aangetroffen.⁴

2.2 Steun voor waarden

Na de zorgelijke kanten van de moraal, de normoverschrijdingen en de gebrekkige betrouwbaarheid en hulpvaardigheid in de sociale omgang, komt nu de positieve of idealistische kant aan bod. We richten ons daarbij niet op alle mogelijke individuele waarden en waardepatronen, maar we beperken ons tot waarden die men verbindt met de rechten en plichten van goed burgerschap. Alvorens hiertoe over te gaan, willen we een enkel algemeen gezichtspunt naar voren halen. Het betreft het veelvuldig geuite vermoeden dat er in de naoorlogse periode in de westerse wereld een verschuiving heeft plaatsgevonden van vaste gedragsregels naar meer subjectieve afwegingen van waarden. De gesignaleerde verschuiving wordt meestal beschouwd als het pendant van individualiseringstendenzen en houdt onder meer een ontwikkeling in van vaste en standaard toepasbare gedragsregels naar algemene principes en ideeën over wat nastrevenswaardig is.⁵ Hiermee verbonden lijkt het verschijnsel dat de houding tegenover normen en wettelijke voorschriften steeds meer gerelateerd is aan de situatie. Tabel 2.6 verschaft informatie over de steun voor twee concurrerende algemene opvattingen over goed en kwaad, waarnaar in 1990 en 1999 op dezelfde wijze gevraagd is in de EVS. De twee opvattingen verwijzen respectievelijk naar een beginselenethiek en een situatie- of gelegenheidsethiek (vgl. Kerkhofs 2002). Het onderscheid is van belang omdat de laatste veel sterker lijkt verbonden met calculerend handelen en misschien ook met een lagere psychologische drempel voor wetsontwijking (of wetsovertreding) waar sociale controle afwezig is of de sociale relaties anoniem zijn.

In de enquête-uitkomsten in tabel 2.6 valt als eerste op dat in beide onderzoeksjaren een ruime meerderheid opteert voor een situatie-ethiek, vooral in de beide Scandinavische landen. Verder kan men zich blijkbaar steeds beter vinden in een van de twee alternatieven; behalve in Groot-Brittannië is het percentage dat geen keuze maakt, overall afgenomen. Dat ging gepaard met drie verschuivingen: bij onze zuiderburen met meer en in Groot-Brittannië juist met minder relativisme, bij onze oosterburen met een sterker redeneren vanuit onwrikbare beginselen.

Tabel 2.6 Opvattingen over goed en kwaada, bevolking van 18 jaar en ouder, 1990 en 1999 (in procenten; horizontaal gepercentageerd)

	'er zijn absoluut duidelijke richtlijnen over wat goed en wat kwaad is. Deze zijn altijd op iedereen van toepassing, ongeacht de omstandigheden.'		'er kunnen nooit absoluut duidelijke richtlijnen zijn over wat goed en wat kwaad is. Dit hangt geheel van de omstandigheden op dat tijdstip af.'		'met geen van beide eens' of 'weet niet'	
	1990	1999	1990	1999	1990	1999
Nederland	26	26	69	70	5	4
Groot-Brittannië	35	38	60	50	5	11
Zweden	18	16	74	80	7	5
Denemarken	9	10	82	83	9	7
Duitsland	24	34	60	58	17	8
België	31	30	51	62	18	8
Frankrijk	23	25	64	65	13	10

a '... twee beweringen die men wel eens hoort als mensen het hebben over goed en kwaad. Welke van de twee benadert het meest uw eigen opvatting?'

Bron: EVS 1990 en 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Wenden we ons met gegevens uit de, in tabel 2.5 al gebruikte selectie, landen in het ESS tot de deugd van gehoorzaamheid aan de wet. Internationaal gezien zijn Nederlanders het blijkens tabel 2.7 vaak oneens met de stelling dat onder alle omstandigheden de wet moet worden nageleefd. Vooral de Portugezen betonen zich massaal voorstander van deze stelling.

Men zou veronderstellen dat een sterk ontwikkelde situatie-ethiek gepaard gaat met enige terughoudendheid ten aanzien van het onder alle omstandigheden van toepassing verklaren van de wet. En omgekeerd lijkt een geringe geporteedheid voor een situatie-ethiek samen te gaan met het absoluut onderschrijven van naleving van de wet. Zo geredeneerd blijken, als tabel 2.7 naast tabel 2.6 wordt geplaatst, alleen de Nederlanders (in de eerste zin) en de Britten (in de tweede zin) consequent in hun opstelling.

Tabel 2.7 Opvattingen over 'De wet moet altijd worden nageleefd ongeacht de omstandigheden', bevolking van 18 jaar en ouder, 2002/2003 (in procenten; horizontaal geperceenteerd)

	hele- maal mee eens	mee eens	noch eens, noch oneens, en weet niet	hele- maal niet mee eens	niet mee eens
Nederland	14	42	22	21	1
Verenigd Koninkrijk	23	53	11	12	1
Noorwegen	13	54	16	15	1
Zweden	21	52	18	9	0
Denemarken	29	50	8	11	1
Duitsland	18	53	16	12	1
Zwitserland	19	49	17	13	1
België	31	40	16	12	2
Spanje	21	42	26	9	2
Portugal	44	47	7	2	0

Bron: ESS 2002/2003

Dan verlaten we nu het algemene niveau en richten we ons – wat concreter – op de kenmerken die worden geassocieerd met goed burgerschap. Uit de gegevens in tabel 2.8 komen geen uitgesproken verschillen tussen groepen landen naar voren, bijvoorbeeld volgens een Noord-Zuidas of tussen overwegend protestantse of katholieke regio's. Door de bank genomen prevaleert als ideaal de onafhankelijke, mondige burger. Naast een onafhankelijke oordeelsvorming wordt in de Scandinavische landen een legalistische opvatting van goed burgerschap breed onderschreven en wordt gehecht aan het stemmen als burgerplicht. Wat verder opvalt, is het verhoudingsgewijs diffuse karakter van goed burgerschap in ons land (en in Spanje), waarop geen van de zes kenmerken door een meerderheid van toepassing wordt verklaard.⁶ Verderop, in paragraaf 5.1, komen aspecten van goed burgerschap aan bod, die naar voren komen als respondenten zelf aan het woord worden gelaten.

Tabel 2.8 Belangrijke kenmerken van een goede burger^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2002/2003 (in procenten)

	'... mensen te helpen die er slechter aan toe zijn dan hijzelf'	'... te stemmen bij verkiezingen'	'... altijd wetten en voorschriften na te volgen'	'... zijn eigen mening te vormen, onafhankelijk van anderen'	'... actief te zijn in organisaties waarvan je vrijwillig lid kunt worden'	'... actief te zijn in de politiek'
Nederland	20	36	23	42	7	2
Verenigd Koninkrijk	20	39	55	52	9	2
Noorwegen	35	49	47	59	9	3
Zweden	31	61	53	67	6	3
Denemarken	35	71	59	67	10	4
Duitsland	25	46	35	68	7	3
België	19	26	32	38	11	3
Zwitserland	25	36	28	60	10	4
Spanje	36	26	29	36	13	2
Portugal	46	37	37	51	20	12

a Plaatsing 9-10 op een schaal van 0 ('zeer onbelangrijk') tot 10 ('zeer belangrijk') in reactie op: 'Om een goed burger te zijn, hoe belangrijk is het volgens u voor iemand om ...'.

Bron: ESS 2002/2003

Tabellen 2.9 en 2.10 bieden een internationale vergelijking van de steun voor waarden van de democratische rechtsstaat, namelijk voor een aantal basisrechten en voor de democratie. De gegevens zijn afkomstig uit EB 47.1 uit 1997.

Tabel 2.9 Steun voor rechten, bevolking van 18 jaar en ouder, 1997 (in procenten)^a

	vrijheid van meningsuiting	vrijheid van vereniging en samenkomen	recht op je eigen taal en cultuur	godsdienst- en gewetensvrijheid	gelijkheid voor de wet	recht om te stemmen en zich kandidaat te stellen bij politieke verkiezingen	recht op wettelijke bescherming tegen discriminatie
Nederland	76	52	74	88	88	57	89
Groot-Brittannië	72	55	74	71	75	68	82
Zweden	67	46	60	64	95	62	86
Denemarken	79	51	74	74	91	54	80
Duitsland	79	63	79	80	90	57	83
België	80	58	64	64	77	31	69
Frankrijk	77	52	72	71	91	54	80

a Het aandeel respondenten dat van mening is dat de genoemde rechten 'onder alle omstandigheden' gerespecteerd moeten worden in plaats van 'is afhankelijk van de omstandigheden' en 'weet niet'.

Bron: Eurobarometer 47.1

Over het algemeen is er bij een ruime meerderheid van de bevolking van de EU-landen steun voor de elementaire rechten en vrijheden. Alleen de vrijheid van vereniging en het actieve en passieve kiesrecht worden door een grote minderheid niet vanzelfsprekend gevonden. Nederland scoort hoog bij godsdienst- en gewetensvrijheid en het recht op bescherming tegen discriminatie, maar verder is de onvoorwaardelijke steun voor de grondrechten in ons land eerder aan de lage kant.⁷

Tabel 2.10 toont twee opvattingen over de democratie. Onvoorwaardelijke steun voor de democratie is in de beide Scandinavische landen groter dan in Nederland, maar in ons land weer groter dan in de overige vier landen.⁸

Tabel 2.10 Steun voor de democratie^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 1997 (in procenten; horizontaal geperceerd)

	'democratie is onder alle omstandigheden het beste politieke stelsel'	'in bepaalde omstandigheden is een dictatuur te verkiezen boven democratie'
Nederland	83	9
Groot-Brittannië	70	7
Zweden	92	4
Denemarken	92	4
Duitsland	71	10
België	61	9
Frankrijk	69	4

a Gevraagd is om een keuze tussen drie opvattingen. De vermelde percentages tellen op tot 100% met de percentages voor de opvatting 'Het maakt voor mensen zoals ik niets uit of ze in een democratie of onder een dictatuur leven' en 'weet niet'.

Bron: Eurobarometer 47.1

Andere vergelijkende cijfers over de steun voor de democratie kunnen worden ontleend aan de EVS. Tabel 2.11 geeft weer de uitkomsten voor Nederland en zes andere West-Europese landen in 1999.

Tabel 2.11 Opvattingen over de democratie, bevolking van 18 jaar en ouder, 1999 (in procenten)

	'democratie mag dan problemen hebben, het is beter dan enige andere regeringsvorm'		'een sterke leider hebben die onafhankelijk is van de regering en de verkiezingen'	
	sterk mee eens	(sterk) mee eens	zeer slecht	zeer/tamelijk slecht
Nederland	48	96	37	73
Groot-Brittannië	47	78	49	75
Zweden	51	94	50	79
Denemarken	72	99	60	86
Duitsland	61	97	66	84
België	55	92	41	67
Frankrijk	62	93	42	65

Bron: EVS 1999/2000 (Steinmetz-archief)

De steun voor de democratie als staatsvorm is overal groot. Alleen de Britten tonen enige reserve. Het ondemocratische idee van een sterke leider die onafhankelijk is van verkiezingen, wordt door de Britten echter resoluter afgewezen dan door de Nederlanders, Belgen en Fransen. De krachtigste afwijzing van sterke leiders komt van de Duitsers en Denen. De laatstgenoemden zijn ook het meest beslist over de superioriteit van de democratie als regeringsvorm.

2.3 Lofwaardig gedrag

Een van de wijzen waarop waarden kunnen worden vormgegeven, is het lidmaatschap van een ideële organisatie, een andere is het op zich nemen van vrijwilligerswerk. Daarop hebben enkele gegevens betrekking die te vinden zijn in tabel 2.12. De aldaar genoemde vier soorten ideële organisaties zijn geselecteerd uit een langere lijst van organisaties.

Ons land kenmerkt zich al sinds lange tijd door een drukbevolkte ruimte tussen de burger en de staatsinstellingen. In het Sociaal en cultureel rapport van 2000 is uitvoerig ingegaan op de aanhang van dergelijke organisaties in een groot aantal landen (SCP 2000: 129-161). Er zijn daar drie typen landen onderscheiden. Denemarken is bij uitstek een voorbeeld van de eerste categorie: de landen waarin de traditionele organisaties van politieke partijen, vakbonden en kerken een hoge organisatiegraad kennen, maar de overige organisaties op het maatschappelijk middenveld niet zo sterk zijn ontwikkeld. Frankrijk behoort tot de landen waarin er in beide opzichten sprake is van weinig affiniteit. Europees gezien vertonen de Fransen een zeer geringe animo om bij welke soort organisatie dan ook als lid of donateur op te treden; de *civil society* lijkt in Frankrijk slechts rudimentair ontwikkeld te zijn. Het ontzuilde Nederland, ten slotte, is een typisch voorbeeld van een land waar relatief weinig burgers zijn georganiseerd binnen kerken, politieke partijen of vakbonden, maar waar relatief nieuwe ideële organisaties vaak een massale aanhang hebben. Ons land behoort tot de Europese top als het gaat om aantallen leden en donateurs van organisaties voor het milieu, voor de rechten van de mens en voor internationale hulp. In paragraaf 3.3 zal op basis van institutionele tellingen een indruk worden gegeven van de populariteit van maatschappelijke organisaties in Nederland.

Blijkens de laatste kolom van tabel 2.12 is ook de deelname aan vrijwilligerswerk in ons land heel aanzienlijk. Opvattingen over wat vrijwilligerswerk is, verschillen nogal en cijfers erover zijn sterk afhankelijk van de vraagstelling, zoals verderop in tabel 3.10 nog zal blijken voor Nederland. De verhoudingen in tabel 2.12 sporen aardig met eerder Europees onderzoek met een andere vraagstelling.⁹ In vergelijking met eerder onderzoek met een identieke vraagstelling lijkt de deelname in Duitsland echter aan de lage kant en in Groot-Brittannië wat hoog (SCP 2003: 153). Hoe dat ook zij, Zweden en Nederland staan vaak aan de top. In beide landen is vrijwilligerswerk in de recreatieve sfeer (vooral sportclubs) relatief belangrijk.

Tabel 2.12 Lidmaatschap van enkele soorten ideële organisaties en vrijwilligerswerk, bevolking van 18 jaar en ouder, 1999 (in procenten)

	lidmaatschap					vrijwilligerswerk ^e
	welzijnszorg ^a	politiek ^b	derde wereld ^c	natuur en milieu ^d		
Nederland	24	9	24	44	47	
Groot-Brittannië	27	2	6	9	43	
Zweden	25	11	15	11	46	
Denemarken	9	7	4	13	36	
Duitsland	6	3	1	3	18	
België	16	7	10	12	34	
Frankrijk	8	2	2	2	25	

a Welzijnszorg voor 'ouderen, gehandicapten of misdeelden' en vrijwilligerswerk op het gebied van de gezondheidszorg.

b Politieke partij of politieke groepering.

c Ontwikkelingsproblemen in de Derde Wereld of mensenrechten.

d Natuurbescherming, milieuzorg, dierenbescherming.

e Vrijwilligerswerk voor de genoemde en andere organisaties m.u.v. religieuze en kerkelijke organisaties.

Bron: EVS 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Noten

- 1 Niet uitgesloten is dat ook in Zweden en Denemarken de populariteit van dit antwoord werd gedrukt door een waarschijnlijk gemakkelijke overstap naar de derde antwoordmogelijkheid. Die was hier 'nagal wat' ('en hel del'/'nogle') i.p.v. 'sommigen'.
- 2 De lage correlaties zijn hoogstwaarschijnlijk vooral te wijten aan het feit dat de verdelingen nogal scheef zijn; het overgrote deel van de scores ligt tussen 1 en 4 op de schaal van 1 tot 10.
- 3 Een vergelijkbare vraag speelt bij het vaak aangetroffen verband tussen zelf geneigd zijn normen te overschrijden en die normoverschrijdingen frequent bij anderen waarnemen. Die relatie kan zowel uit projectie voortkomen als uit een behoefte aan legitimatie (zie § 5.3).
- 4 Gesteld voor de keuze de meeste mensen wel te vertrouwen of niet voorzichtig genoeg te kunnen zijn, kiest in de EVS 1999/2000 van de Spanjaarden 37% voor en 58% tegen vertrouwen (de rest kan niet kiezen) en van de Portugezen 10% voor en 88% tegen (van de Nederlanders 59% voor en 40% tegen). Een verklaring voor de grote verschillen ligt niet voor het oprapen. In ESS en EVS en ook in andere surveys is te onderscheiden tussen de *high trust societies* in het noorden en *low trust societies* in het zuiden van Europa. Dat verschil is overigens ook terug te vinden in de Verenigde Staten: in de staten met veel emigratie uit Scandinavië worden hogere niveaus van vertrouwen gemeten.
- 5 'Met individualisering gaan "normen" aan betekenis verliezen, maar gaan "waarden" juist een grotere rol spelen', aldus Veenhoven (2000). Algemene ideeën over wat nastrevenswaard is, bestaan er volgens hem wel degelijk, standaardgedragsregels die onder alle omstandigheden toepasbaar zijn, zijn er steeds minder. Zie Wolfe (2001) voor een vergelijkbare beschouwing over verschuivingen in de Verenigde Staten van absolute deugden naar *moral freedom*. Aan de andere kant kan met Van Stokkom (1991a) worden gesteld dat in menig opzicht de normen in de afgelopen decennia alleen maar zijn aangescherpt; bijvoorbeeld voor gunstige financiële regelingen voor *captains of industry*, gezond leven, een verantwoorde omgang met natuur en milieu, en onze bereidheid om hand- en spandiensten te verrichten voor de organisaties waarvan we gebruik maken, zoals de school van onze kinderen en vrijetijdsclubs. Nieuwe taboes zijn er eveneens, bijvoorbeeld ten aanzien van de beheersing van seksuele aandriften, de houding tegenover lagergeplaatsten of de tolerantie tegenover andersdenkenden en minderheden.
- 6 Vermeldenswaardig is wellicht ook nog dat de inwoners van het gebied van de voormalige DDR vaker het helpen van anderen belangrijk vinden, 31% vs. 24% in het westen, maar minder hechten aan het gaan stemmen, 39% vs. 48%.
- 7 De interpretatie van de verschillen is lastig. Gevraagd is of de vermelde rechten en vrijheden 'onder alle omstandigheden moeten worden gerespecteerd, of dat dit afhangt van de omstandigheden'. Afgezien van het feit dat de respondenten niet de mogelijkheid kregen om een recht of vrijheid in zijn of haar algemeenheid af te wijzen, laten 'de omstandigheden' heel diverse associaties toe. Die zullen samenhangen met uiteenlopende recente ervaringen in de verschillende landen.

- 8 In het voormalige Oost-Duitsland is de onvoorwaardelijke steun voor de democratie overigens (nog) wel geringer dan in West-Duitsland (52% resp. 76%), maar minder ten gunste van de opvatting dat dictatuur soms de voorkeur zou kunnen hebben (13% en 9%) dan van onverschilligheid en besluiteloosheid (35% en 14%).
- 9 In 1994 verrichtte volgens een ruime definitie in het Eurovol-onderzoek 37% van de Nederlanders van 25 jaar en ouder vrijwilligerswerk naast 35% van de Zweden, 32% van de Britten, 29% van de Walen en slechts 15% van de West-Duitsers (SCP 1996: 540).

3 Ontwikkelingen in Nederland

In het vorige hoofdstuk is Nederland vergeleken met andere Europese landen. Nu wordt ingezoomd op ons land en opnieuw gebeurt dit via de trits ‘zorgen over normen’, ‘steun voor waarden’ en ‘lofwaardig gedrag’. De internationale positionering vond zoveel mogelijk plaats op basis van recente gegevens, maar in dit hoofdstuk gaat het vooral om de ontwikkelingen over een reeks van jaren, namelijk het laatste kwart van de afgelopen eeuw.

3.1 Zorgen over normen

We starten met de vraag welk algemeen oordeel de bevolking zelf velt over de ontwikkelingen in de moraal. Is in haar ogen de duidelijkheid in zedelijk opzicht afgebrokkeld? In het voetspoor van Durkheims klassieke studies naar de arbeidsverdeling en de zelfmoord veronderstellen veel tijdsdiagnostici dat het hoge veranderingstempo, de grote pluriformiteit en de tendensen naar individualisering waardoor moderne samenlevingen worden gekenmerkt, resulteren in een chronische vorm van anomie. Daarmee doelen zij op verwarring omtrent sociale en morele normen (gedragsregels). Tabel 3.1 bevat twee vragen over de richtinggevende betekenis van normen (ontleend aan een anomieschaal) en een vraag naar hun feitelijke ontwikkeling.

Tabel 3.1 Onzekerheid over en gepercipieerde ontwikkelingen in normen in Nederland, 18-70-jarigen, 1970-2003 (in procenten)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	1998	2003
‘er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent’								
– volkomen/in grote lijnen mee eens	56	51	52	47	43	38	.	41
– noch mee eens, noch mee oneens	15	18	17	20	18	21	.	11
– eigenlijk/helemaal niet mee eens	29	30	31	33	38	42	.	48
‘alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is’								
– volkomen/in grote lijnen mee eens	45	43	40	34	.	31	.	28
– noch mee eens, noch mee oneens	13	17	15	19	.	20	.	15
– eigenlijk/helemaal niet mee eens	42	39	45	47	.	49	.	56
‘sommige mensen zijn van mening dat de opvattingen over gedrag en zeden in ons land steeds meer achteruit gaan, andere vinden juist dat het er beter op wordt; wat is uw mening hierover?’								
– gaat vooruit	23	13	8	6	.	7	5	.
– zowel voor- als achteruit/ongeveer gelijk	37	34	31	38	.	32	25	.
– gaat achteruit	40	53	60	56	.	61	70	.

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 19700; CV'75-'98); SKON (NKO'03)

De ontwikkeling in de antwoorden op de eerste twee vragen toont tussen 1970 en 2003 een trend, niet van groeiende maar juist van afnemende onzekerheid over wat goed en slecht is. Ouderen blijken in een nadere analyse in de periode 1970-1996 overigens vaker onzeker dan jongeren (Dekker 2001). De derde vraag in tabel 3.1 gaat over de ontwikkeling in de opvattingen over gedrag en zeden in het land en hier laten de cijfers een sterk toenemend pessimisme zien tussen 1970 en 1998. Ouderen blijken pessimistischer dan jongeren, maar in 1998 is het verschil tussen beide groepen wel veel kleiner dan in 1970. Opvallender dan de leeftijdsverschillen zijn echter de ogenschijnlijk tegenstrijdige ontwikkelingen in de hele bevolking: een afnemende individuele normatieve onzekerheid gaat gepaard met een toenemend pessimisme over gedrag en zeden in de brede maatschappij.¹

Bij de presentatie van de internationale gegevens werd al ingegaan op de gepercipieerde frequentie van een aantal normoverschrijdende gedragingen in 1999 (tabel 2.2). Door een probleem met de vertaling was Nederland niet vergelijkbaar met andere landen, maar wel kunnen de percepties van normoverschrijdingen binnen Nederland worden vergeleken. Bijna de helft van de ondervraagde Nederlanders meende in 1999 dat de meerderheid van de landgenoten zich schuldig maakt aan belastingfraude en zwart betalen, ongeveer een derde meende dat een meerderheid te hard rijdt in de bebouwde kom en afval weggooit in de openbare ruimte, en zo'n 10% van de ondervraagden meende dat een meerderheid misbruik maakt van de sociale zekerheid, rijdt onder invloed, alcohol en/of softdrugs gebruikt. Helaas zijn hierover geen Nederlandse tijdreeksen beschikbaar. Wel leert de momentopname op basis van Socon 2000 in tabel 3.2 in hoeverre Nederlanders voor een tweetal normoverschrijdingen een toename zien.

Tabel 3.2 Opinies in Nederland over veranderingen in normoverschrijdingen, 18-70 jarigen, 2000 (in procenten)

	(helemaal) niet mee eens	(helemaal) mee eens	18-35 jaar	36-55 jaar	56-70 jaar
'er is tegenwoordig veel meer geweld op straat dan 10 jaar geleden'	8	80	76	80	85
'er is tegenwoordig veel meer belastingontduiking dan 10 jaar geleden'	30	26	24	24	33

Bron: Socon 2000

De Nederlandse bevolking ziet in 2000 in overgrote meerderheid een toename van het geweld op straat, maar er is slechts een minderheid die een toename ziet in belastingontduiking. Ouderen zien vaker een toename van beide gedragingen dan jongeren, maar erg groot zijn de leeftijdsverschillen niet.

Overigens blijkt uit andere bronnen dat een zeer grote meerderheid van de bevolking – acht à negen op de tien mensen – van mening is dat ‘de misdadigheid in Nederland de laatste tijd toeneemt’. Dit was in 1980 ook al het geval (SCP 1998: 638; SCP 2002: 656).²

In hoeverre zijn de normen zelf veranderd, c.q. is de afwijzing van normoverschrijdingen veranderd? In tabel 2.1 werd aan de hand van de EVS voor een aantal gedragingen gerapporteerd in hoeverre men deze al dan niet te rechtvaardigen acht. Tabel 3.3 toont nu voor 1981, 1990 en 1999 de ontwikkelingen in Nederland.

Tabel 3.3 Afwijzing in Nederland van normoverschrijdend gedrag, bevolking van 18 jaar en ouder, 1981-1999 (in procenten)^a

	1981		1990		1999	
	1	1-4	1	1-4	1	1-4
een sociale uitkering aanvragen waar je geen recht op hebt	82	96	74	95	77	96
belasting ontduiken als je daartoe de kans hebt	42	72	44	76	46	80
zonder kaartje reizen in het openbaar vervoer	55	83	59	88	44	78
smeergeld aannemen als deel van je werk	66	88	67	92	73	95
rijden onder de invloed van alcohol	.	.	79	97	75	98
een auto van iemand anders nemen en er mee rijden	86	97	80	96	82	98
afval weggooiden in de openbare ruimte	.	.	65	93	66	95
drugs, marihuana of hasjiesj gebruiken	74	87	67	85	47	72

a 1 = percentage dat antwoordt ‘nooit gerechtvaardigd’ en 1-4 = percentage dat zich op 1-4 plaatst op een schaal van 1 ‘nooit gerechtvaardigd’ tot 10 ‘altijd gerechtvaardigd’.

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

In de opvattingen over de meeste overtredingen is er geen sprake van normverval, eerder van normbehoud en zelfs normversterking. Sinds 1981 zijn mensen vooral belastingfraude en smeergeld afkeurenswaardiger gaan vinden. Softdrugs en zwart rijden worden aan de andere kant steeds meer gerechtvaardigd. Opmerkelijk is dat de afwijzing van het gebruik van softdrugs gestaag is gedaald en dat zwart rijden in 1990 meer werd afgekeurd dan in 1981 om negen jaar later weer minder afgekeurd te worden.

In tabel 2.4 zijn ISSP-gegevens uit 1998 gepresenteerd over de opvattingen over belasting- en socialezekerheidsfraude. In tabel 3.4 worden deze voor Nederland vergeleken met die uit 1991 en 2002 (voor het laatste jaar zijn de gegevens van de andere landen nog niet beschikbaar).

Tabel 3.4 Opvattingen over fraude, bevolking van 18 jaar en ouder, 1991-2002 (in procenten)

	'iemand geeft niet al zijn inkomsten op om zo minder belasting te hoeven betalen'			'iemand geeft de overheid onjuiste informatie over zichzelf omeen uitkering te krijgen waar hij geen recht op heeft'		
	1991	1998	2002	1991	1998	2002
- absoluut verkeerd	14	24	27	61	68	71
- verkeerd	32	37	35	34	29	25
- verkeerd, maar begrijpelijk	49	36	34	4	3	4
- acceptabel	5	2	3	0	0	0

Bron: CV/ISSP'91, '98, '02

Opnieuw blijkt de tolerantie van belastingfraude aanzienlijk groter dan van misbruik van de sociale zekerheid. Het laatste vond in 1991 al 95% van de bevolking verkeerd of absoluut verkeerd. In 2002 blijkt men toch nog strenger geworden te zijn. Tussen 1991 en 2002 nam de acceptatie van belastingfraude af, maar ook in 2002 heeft nog ruim een derde van de ondervraagden er op zijn minst wel begrip voor.³

Evenals in paragraaf 2.1 geven we hier enkele opvattingen over de betrouwbaarheid van andere mensen weer. Die opvattingen zullen misschien niet onmiddellijk met 'normen en waarden' worden geassocieerd, maar een toename van het wantrouwen van burgers jegens elkaar zou toch wel op moreel verval wijzen. Daarvoor bieden de drie tijdreeksen in tabel 3.5 echter weinig grond. Aanwijzingen voor een afnemend vertrouwen volgens de Socon-gegevens worden gecompenseerd door fluctuaties bij de andere cijfers.⁴

Tabel 3.5 Vertrouwen in andere mensen, 18-70 jarigen, 1970-2002 (in procenten)^a

	1970	1975	1980	1985	1990	1992	1995	1996	2000	2002
'tegenwoordig weet je bijna niet meer wie je werkelijk kunt vertrouwen' (CV)										
- (helemaal) mee eens	39	42	37	39	.	40	.	36	.	.
- (eigenlijk/helemaal) niet mee eens	43	39	47	41	.	42	.	43	.	.
'je weet tegenwoordig niet meer van wie je nu echt op aan kunt' (Socon)										
- (helemaal) mee eens	.	.	.	29	32	.	38	.	35	.
- (helemaal) mee oneens	.	.	.	43	39	.	30	.	33	.
'vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?' (CV)										
- wel te vertrouwen	57	48	53
- je kunt niet voorzichtig genoeg zijn	34	47	43

a Samen met neutrale antwoordcategorieën en 'weet niet' tellen de vermelde percentages op tot 100%.

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 1970; CV'75-'02); Socon 1985-2000

Tabel 3.6. biedt nog een kleine toevoeging over veranderingen die mensen bij zichzelf bespeuren.

Tabel 3.6 Opvattingen over veranderingen van de eigen opvattingen, bevolking van 18 jaar en ouder, 1992 en 2002 (in procenten)

'In vergelijking met vijf à tien jaar geleden ...	1992	2002
... kom ik meer voor mijzelf op'	77	76
... vind ik meer dat iedereen voor zichzelf moet opkomen'	69	70
... ga ik meer mijn eigen gang'	64	65
... ben ik meer op mijn eigen belang uit'	39	43

a 'Hierna volgt een aantal uitspraken waarvan wij graag willen weten of die op uw situatie van toepassing zijn. Wij vragen u daarbij steeds uw huidige situatie of opvattingen met die van zo'n vijf à tien jaar geleden te vergelijken.'; percentages 'helemaal juist' en 'enigszins juist' in plaats van 'juist noch onjuist' en 'enigszins onjuist' en 'helemaal onjuist'.

Bron: SCP (CV'92 en '02)

Er is helaas niet gevraagd naar ontwikkelingen in betrouwbaarheid, wel naar assertiviteit en individualisme. Hoe men de opvattingen ook labelt, duidelijk is dat de meeste mensen in 1992 en 2002 niet van zichzelf vinden dat ze er in de afgelopen jaren aardiger en socialer op zijn geworden. De vierde formulering, die zonder meer een toenemend egoïsme bij zichzelf signaleert, wil echter slechts een minderheid onderschrijven. Er zit opvallend weinig verschil in de zelfdiagnose in beide jaren.

3.2 Steun voor waarden

In deze paragraaf kijken we eerst naar waarden in het algemeen en vervolgens richten we ons in lijn met hoofdstuk 2 op de steun voor fundamentele vrijheden en de opstelling tegenover de politiek.

Niet noodzakelijk met de boodschap dat er van een verslechtering sprake is, wordt vaak het idee geopperd dat oude waarden worden afgewisseld door nieuwerwetse. Als 'oude' waarden kunnen onder andere worden beschouwd: hard werken, spaarzaamheid en soberheid, tucht, discipline en gehoorzaamheid, zelfbeheersing, maatbesef, gezagsgetrouwheid, conformisme, respect voor regels en tradities, stands-bewustzijn, goede manieren, eerbaarheid, kuisheid en trouw, verantwoordelijkheidsgevoel voor de publieke zaak, betrokkenheid bij de (plaatselijke) gemeenschap en dienstbaarheid. Het zijn waarden die tot zo'n vijftig jaar terug in kerkelijke vermaningen, pedagogische adviezen, zedenlessen, moraliteiten en allegorieën frequent terugkeerden en een uitgewerkte deugdcatalogus opleverden waarmee de schapen van de bokken konden worden gescheiden. Tot die catalogus behoren niet de 'nieuwe' waarden, die op zijn gunstigst gereserveerd tegemoet werden getreden, maar vaak als ronduit moreel bedenkelijk werden voorgesteld en die menig zedenmeester belichaamd meende te zien in de 'moderne jeugd'. Te denken valt aan: onbevangenheid en spontaniteit, gelijkheid en vrijheid, mondigheid en assertiviteit,

individualiteit en zelfontplooiing, democratie, openheid en tolerantie, authenticiteit en empathie, creativiteit en fantasie, onafhankelijkheid, presteren, flexibiliteit en mobiliteit, genieten, rijkdom en etaleren van succes.

Het Nijmeegse longitudinale Socon-onderzoek probeert sinds 1979 de belangrijkste waardepatronen onder de Nederlandse bevolking en verschuivingen daarin te registreren. Tabel 3.7 bevat vier centrale waardeoriëntaties, die in het onderzoek worden onderscheiden en na uitvoerige deelanalyses op een veel grotere verzameling waarden naar voren kwamen (zie Felling et al. 1983).⁵ Het is al vaak opgemerkt dat de culturele omslag waarvan zojuist werd gesproken, vooral plaatsvond in de periode tussen halverwege de jaren zestig en halverwege de jaren zeventig (bv. Kapteyn 1980; Righart 1995; Schuyt en Taverne 2000). Dat is vijf tot vijftien jaar voordat het eerste Socon-onderzoek werd gehouden. De Socon-surveys laten in elk geval een vrij rustig beeld zien, al vallen er wel enkele verschuivingen waar te nemen.

De familiaal-burgerlijke waardeoriëntatie – waarin belangrijk worden gevonden: getrouwd zijn, kinderen hebben en opvoeden, leven voor je gezin – is tussen 1979 en 1985 gedaald in de hiërarchie van waarden. De populariteit van de hedonistische oriëntatie – waarin het gaat om: plezier maken, van het leven genieten, nieuwe dingen beleven – is daarentegen sinds eind jaren zeventig voortdurend gestegen. In mindere mate geldt dit tot halverwege de jaren negentig voor de economisch-burgerlijke oriëntatie – vooruitkomen in het leven, je beroep uitoefenen, het financieel goed hebben, maatschappelijke zekerheid. De zogenoemde maatschappijkritische waardeoriëntatie – meewerken aan vermindering van bestaande inkomensverschillen, bevordering van gelijkheid in de maatschappij, doorbreking van bestaande machtsverhoudingen, inzet voor een samenleving waarin iedereen kan meebeslissen – wordt in alle onderzoeks-jaren onderschreven door een tamelijk stabiele minderheid onder de bevolking.

De waardeoriëntaties hoeven elkaar bepaald niet uit te sluiten (Felling et al. 2000: 185 e.v.; Felling 2004). Tegen de overgang naar de jaren tachtig vertoonden de familiale en de economische burgerlijkheid een dusdanig sterke samenhang ($r = 0,47$) dat gesproken kon worden van twee componenten binnen een algemeen burgerlijk waardepatroon. Sindsdien is het verband tussen beide componenten echter aanzienlijk verzwakt en het burgerlijk waardepatroon uiteengevallen in twee duidelijk verschillende oriëntaties. Een dergelijke ontvlechting is niet de dominante trend. Al sinds 1979 blijken economische burgerlijkheid en hedonisme heel goed en steeds beter samen te kunnen gaan ($r = 0,44$ in 2000) en dat geldt ook voor maatschappijkritische en hedonistische waarden ($r = 0,30$ in 2000). De relatie tussen een economisch-burgerlijke houding en het streven naar meer maatschappelijke gelijkheid is sindsdien duidelijk toegenomen (van $r = 0,10$ in 1979 naar $r = 0,29$ in 1995 en 2000). De schotten tussen de verschillende waardedomeinen lijken dus poreus. Aldus combineert de moderne Nederlander waarden die nog niet zo lang geleden naar verschillende oriëntaties verwezen: nadruk op huwelijk en gezin met maatschappijkritiek, op prestatiegerichtheid en financiële welstand met grotere gelijkheid als maatschappelijk ideaal.

Tabel 3.7 Vier waardeoriëntaties en indicaties^a ervan, 18-70 jarigen, 1979-2000 (in procenten)

	1979	1985	1990	1995	2000
een sterke familiaal-burgerlijke waardeoriëntatie items:	62	54	55	54	54
– getrouwd zijn	21	22	25	28	25
– kinderen hebben en opvoeden	40	30	32	35	36
– leven voor je gezin	55	35	36	38	41
een sterke economisch-burgerlijke waardeoriëntatie items:	53	57	59	63	60
– vooruitkomen in het leven	24	21	21	22	18
– je beroep uitoefenen	28	25	25	29	25
– het financieel goed hebben	15	18	17	19	17
– maatschappelijke zekerheid	28	26	26	27	23
een sterke maatschappijkritische waardeoriëntatie items:	36	39	34	40	39
– meewerken aan het verminderen van bestaande inkomensverschillen	20	15	11	12	9
– grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen	25	21	18	19	19
– het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen	15	15	12	15	13
– je inzetten voor een samenleving, waarin iedereen kan meebeslissen	17	21	16	20	17
een sterke hedonistische waardeoriëntatie items:	56	61	65	69	73
– van het leven genieten	40	42	41	47	52
– plezier maken	20	25	28	31	38
– nieuwe dingen beleven	17	19	21	24	22

a De items zijn aan de respondenten voorgelegd met als inleidende zin: 'Op dit moment vind ik in mijn leven belangrijk: ...' met daarna 'getrouwd zijn', 'kinderen hebben en opvoeden', enzovoort. De vijf antwoordmogelijkheden waren: 1: heel erg belangrijk, 2: erg belangrijk, 3: belangrijk, 4: daar ben ik onzeker over, en 5: onbelangrijk. Bij de items zijn de percentages met het eerste antwoord (heel erg belangrijk) weergegeven.

De waardeoriëntaties zijn geconstrueerd als Likertschalen en hier zijn de percentages vermeld met een score van 2,5 of lager.

Bron: Socon 1979-2000

In tabel 3.8 staan burgerrechten en burgerlijke vrijheden centraal. In de hele periode sinds 1970 is ongeveer driekwart van mening dat iedereen in ons land vrij moet zijn in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil. Een in de loop van de jaren groter wordend aantal mensen is van mening dat iedereen het recht moet hebben om te demonstren.⁶

Tabel 3.8 Steun voor politieke vrijheden en voor vrijheid van levensbeschouwelijke groepen, 18-70-jarigen, 1970-2002 (in procenten)

	1970	1975	1980	1985	1991	1995	2000	2002
steun voor politieke vrijheden: ^a								
in het openbaar zeggen wat men wil	79	75	82	83	86	82	84	.
voor of tegen iets te demonstreren	78	73	82	87	90	91	91	.
in het openbaar schrijven wat men wil	73	70	74	75	77	75	73	.
staken voor loonsverhoging	64	58	68	65	72	76	81	.
openlijk kritiek leveren op het koningshuis	56	51	60	64	70	71	76	.
militaire dienst weigeren	51	49	60	62	68	75	.	.
gebouwen bezetten om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten	30	23	31	44	40	41	40	.
voorkeur voor het volledig vrijlaten van geloofsrichtingen: ^b								
katholieken	.	.	87	87	84	.	79	63
protestanten	.	.	87	87	85	.	79	64
humanisten	.	.	79	81	77	.	72	.
mohammedanen	.	.	76	79	71	.	58	34
jehova's	.	.	60	59	60	.	49	37
diverse groepen zoals Unified Family, Children of God, Scientology, Hare Krishna	.	.	27	38	44	.	28	22

a 'Op deze kaart wordt steeds het een en ander genoemd. Wilt u mij voor elk afzonderlijk zeggen of u vindt dat iedereen in ons land vrij moet zijn om te doen wat erop staat of dat die vrijheid volgens u op de een of andere manier moet worden beperkt?'

b 'Er zijn diverse geloofsrichtingen in onze maatschappij. Voor elk van deze geloofsrichtingen zou ik graag van u willen weten of zij vrijgelaten moeten worden in hun doen en laten.' Antwoordmogelijkheden: 'volledig', 'tamelijk' en 'een klein beetje' en 'helemaal niet' vrijlaten.

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 1970; CV'75-'02)

Ter vergelijking zijn in tabel 3.8 opvattingen opgenomen over het al dan niet volledig vrijlaten van diverse levensbeschouwelijke groepen. Vanaf 1985/1991 verliest de steun voor volledig vrijlaten terrein (vgl. Becker 2003). Dit geldt het sterkst voor de mohammedanen. Helaas zijn aan de ondervraagden geen concrete vrijheden voorgelegd. Het kan zijn dat het volledig vrijlaten minder steun krijgt vanuit een in het algemeen verminderde religieuze tolerantie, maar het kan ook zijn dat men een specifieke praktijk van een enkele godsdienst afwijst en daaraan vervolgens de conclusie verbindt dat dus in het algemeen een volledig vrijlaten van levensbeschouwelijke groeperingen niet wenselijk is. Vooral de discussies over de islam van in het afgelopen decennium zouden wel eens aanleiding kunnen zijn geweest voor respondenten om bij de beantwoording van deze vragen vaker te denken aan principes die mogelijk concurreren met godsdienstvrijheid (bv. de gelijkheid van man en vrouw) of aan eventuele negatieve effecten van het gebruik van vrijheden (bv. gebrekkige integratie ten gevolge van de vrijheid om eigen scholen op te richten).

Tot slot van deze paragraaf toont tabel 3.9 enkele opvattingen over protest en de aanvaarding van gezag. Van burgers in een democratie mag worden verwacht dat ze de wet opvolgen, zelfs als ze er niet mee instemmen, maar ook dat ze protesteren als ze vinden dat er onrechtvaardige besluiten genomen dreigen te worden. Hoe verhoudt zich de steun voor deze potentieel tegenstrijdige verwachtingen?

Tabel 3.9 Protestbereidheid en gezaggetrouwheid, kiesgerechtigde bevolking, 1972-2003 (in procenten)

	1972	1977	1981	1986	1989	1994	1998	2002	2003
protestbereidheid: ^a									
zeer klein	.	62	58	52	46	30	30	38	26
klein	86	23	30	31	43	45	45	39	46
groot	10	12	10	14	9	20	22	18	24
zeer groot	3	2	2	3	2	4	4	4	4
is het (helemaal) eens met de volgende uitspraken:									
'een wet waar je het niet mee eens bent, moet je toch nakomen'	78	86
'ik ben een voorstander van strikte handhaving van de wet, welke gevolgen dat ook mag hebben'	63	62
'de overheid moet krachtiger tegen ordeverstoringen optreden'	68	79

a 'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsontwerp dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is dan de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?'

Bron: NKO 1972-2003

Bij de toenemende protestbereidheid zal het meer gaan om het onderschrijven van een norm van goed burgerschap dan om een realistische voorspelling van het eigen gedrag.⁷ De gedachte kan zijn: goede burgers mogen ongerechtigheid niet zomaar accepteren, dus ik ook niet. In de bereidheid tot protest zit dan waarschijnlijk veel zelfoverschatting van het eigen gedrag, maar de cijfers tonen niettemin dat deze norm van goed burgerschap blijkbaar in brede kringen leeft. De ontwikkeling van toenemende (verbale) protestbereidheid wordt bevestigd door gegevens sinds 1975 uit het onderzoek cv. Uit dat onderzoek blijkt een nog sterkere toename te hebben plaatsgevonden in de acceptatie van protestgedrag van anderen.⁸

De twee opvattingen over gehoorzaamheid aan de wet en de voorkeur voor krachtig optreden van de overheid tegen ordeverstoringen laten zien dat de toegenomen protestbereidheid niet gepaard is gegaan met een afnemende gezagsgetrouwheid: in 2003 is de publieke opinie juist wat strenger dan dertig jaar eerder.⁹

3.3 Lofwaardig gedrag

Straks, in paragraaf 5.1, zal blijken dat sociale betrokkenheid en hulpvaardigheid overheersende elementen zijn in wat men zich bij een goede burger voorstelt. In deze paragraaf worden ontwikkelingen beschreven in gedrag dat blijkt geeft van dergelijk goed burgerschap. Een eerste en veelgebruikte indicator is de deelname aan vrijwilligerswerk. Wat wel en geen vrijwilligerswerk is, is echter omstrede. Cijfers uit bevolkingsenquêtes variëren dan ook sterk afhankelijk van de gehanteerde vraagstelling. Tabel 3.10 laat resultaten van verschillende onderzoeken zien.

Tabel 3.10 Deelname aan vrijwilligerswerk volgens uiteenlopende onderzoeken, bevolking van

	1975	1980	1983	1985	1986	1989
CV						
% vrijwilligers						
gemiddeld aantal uren door vrijwilligers per week ^a						
TBO						
% vrijwilligers volgens vragenlijst		40		43		
% vrijwilligers volgens dagboek	28	33		32		
gemiddeld aantal uren door vrijwilligers per week (dagboek)	5	4		5		
LSS/DLO/POLS						
% vrijwilligers volgens vragenlijst			42		42	42
GIN						
% vrijwilligers minstens één keer in voorafgaande 12 maanden						
% vrijwilligers minimaal maandelijks						
gemiddeld aantal uren door vrijwilligers per maand						

a Er is gevraagd naar uren. Vrijwilligers zijn respondenten die een of meer uren hebben aangegeven en het gemiddelde wordt door dat minimum verhoogd (bij TBO is een kwartier het minimum).

Bron: SCP (CV'93-'02; TBO'75-'00); CBS (LSS'83-'86; DLO'89-'93; POLS'97-'02); GIN 1996-2002 (Schuyt 2003)

De meeste onderzoeken laten een opvallende stabiliteit zien in het percentage vrijwilligers in de bevolking. Gelet op de verschillende vraagstellingen lijkt van de volwassen bevolking ruim 40% wel eens en ruim een kwart regelmatig vrijwilligerswerk te doen.

Tabel 3.11 biedt een overzicht van de sectoren waarin vrijwilligers actief zijn. De sportverenigingen vormen de grootste¹⁰, maar ook het kerkelijk leven of bijvoorbeeld het functioneren van de Nederlandse Hartstichting, het Nederlandse Rode Kruis en de Nationale Vereniging De Zonnebloem is in hoge mate afhankelijk van de inzet van vrijwilligers.¹¹ De tijdbestedingsonderzoeken (TBO, tabel 3.10) geven tussen 1995 en 2000 een flinke afname in het percentage vrijwilligers te zien, zowel gemeten met de vragenlijst- als met de dagboekmethode. Deze daling komt niet naar voren uit cv of het onderzoek naar Geven in Nederland. Tabel 3.11 is gebaseerd op de leefsituatieonderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en suggereert dat er al sinds enige tijd een geleidelijke daling aan de gang is in de grootste vrijwilligerssector – die van sport, hobby's en cultuur.

18 jaar en ouder, 1975-2002 (in procenten en in uren)

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
			28 6	26 7	30 7	29 7	27 7	27 6		29 7		31 6
40 29 5					46 32 5					32 26 5		
		40	41				43	44	45	45	43	
					36			35	37		43	
						29 15			24 12	25 12		30 18

Tabel 3.11 Aantal deelnemers aan vrijwilligerswerk en informele hulp, volgens de leefsituatieonderzoeken van het CBS, bevolking van 18 jaar en ouder, 1980-2002 (in procenten, gewogen resultaten)

	1980	1983	1986	1989	1993	1997	2002
actief in georganiseerd verband	45	42	42	42	41	43	42
actief voor:							
politiek	3	2	2	2	2	1	1
arbeidsorganisatie	6	4	4	4	3	4	3
levensbeschouwelijke groep	11	9	9	10	8	9	9
politiek, arbeid en levensbeschouwing totaal	15	14	13	14	12	13	12
sportvereniging	16	16	16	14	14	12	12
hobbyvereniging	17	10	11	9	8	5	4
culturele vereniging ^a	8	9	8	8	7	5	5
sport, hobby, cultuur totaal	29	25	25	25	23	21	20
jeugdwerk	4	5	4	4	4	4	5
school ^b	10	10	11	9	9	9	8
jeugdwerk, school totaal	12	14	14	13	12	13	11
andere organisaties	10	8	8	7	7	8	7
informele hulp ^c	.	.	.	29	.	31	35

a Zang, muziek, toneel.

b Oudercommissie, schoolbestuur, werken in de bibliotheek, leesmoeder e.d.

c Onbetaalde hulp aan anderen buiten het eigen huishouden, niet in een organisatie.

Bron: CBS (LSS'80-'86; DLO'89-'93; POLS'97-'02)

Een andere indicator voor de bereidheid om zich vrijwillig in te zetten voor anderen of voor de gemeenschap is het lidmaatschap van ideële organisaties. Hiertoe kunnen onder andere organisaties gericht op natuurbehoud en milieubescherming, op morele thema's als abortus en euthanasie, op internationale hulpverlening en politieke partijen gerekend worden. Ze zijn opgenomen in tabel 3.12, naast een aantal andere soorten maatschappelijke organisaties. In de tabel is voor vijf jaren vanaf 1980 het totale aantal personen weergegeven, dat als lid of donateur verbonden was met de betrokken organisaties. Dat totaal heeft betrekking op de aangeslotenen bij de grootste organisaties op het desbetreffende terrein, dat wil zeggen organisaties die in minstens één van de onderzoeksjaren over minstens 50.000 leden/donateurs beschikten. In het overzicht zijn de gegevens van bijna honderd van zulke grote organisaties op het Nederlandse maatschappelijke middenveld samengevat.¹²

Tabel 3.12 Aantallen leden/donateurs van maatschappelijke organisaties naar thematische doelstelling, 1980-2003 (in absolute aantallen x 1.000, veranderingen van de aantallen sinds 1980 en 1994 in procenten)

	1980	1994	1997	2000	2003	verandering		
						1980-2000	1994-2000	1980-laatste jaar
	(x 1000)							
politieke partijen	342	224	203	187	185	-45	-17	-46
internationale solidariteit	1.852	3.776	4.095	4.386	3.973	137	16	115
natuur en milieu	539 ^a	2.489	2.824	3.162	3.328	487	27	517
abortus/euthanasie	26	171	198	200	209	669	17	704
<i>totaal ideële organisaties</i>	2.759	6.660	7.320	7.935	7.695	188	19	179
consumenten	3.178	4.220	4.733	4.795	5.147	51	14	62
werknemers	1.500	1.605	1.709	1.789	1.736	19	11	16
werkgevers en zelfstandigen	237	286	280	267	318	13	-7	34
<i>totaal belangenbehartiging</i>	4.915	6.111	6.722	6.851	7.201	39	12	47
gezondheidszorg	1.644	3.816	3.797	3.570	3.107	117	-6	89
ouderen	387	510	517	520	511	34	2	32
sport en recreatie ^b	3.938	4.302 ^b	4.610	4.744	4.745	20	10	20
omroeporganisaties ^c	3.605	3.977	3.903	2.620	3.339	-27	-34	-7
vrouwen	259	220	193	194	148	-25	-12	-43
kerk en godsdienst	9.660	8.805	.	8.051	.	-17	-9	-17
<i>totaal overige organisaties</i>	19.493	21.630	.	19.699	.	1	-9	1
totaal (excl. kerken)	17.507	25.596	27.062	26.434	26.102	51	3	49
totaal (incl. kerken)	27.167	34.401	.	34.485	.	27	0	27
omvang bevolking van Nederland	14.091	15.290	15.567	15.864	16.193	13	4	15

a Cijfer voor de dierenbescherming is in 1980 een schatting.

b In 1980 en 1994 exclusief Supportersvereniging Ajax.

c Exclusief AVRO, Veronica en BNN.

Bron: Jaarverslagen en opgave door de organisaties

Ondanks het al meer dan een eeuw stijgende percentage buitenkerkelijken onder de bevolking, vormen de kerken nog steeds de veruit omvangrijkste sector van het vaderlandse maatschappelijke middenveld. Ook rond het thema internationale hulpverschaffing en in de gezondheidszorg hebben zich velen georganiseerd.¹³ Daarnaast nemen de sportbonden, sportkoepels en verenigingen als Scouting Nederland – hier samengevat onder het kopje sport en recreatie – een belangrijke plaats in. Gezamenlijk telden de organisaties anno 2000 bijna 35 miljoen leden of donateurs.

De laatste drie kolommen van tabel 3.12 brengen de veranderingen in beeld sinds respectievelijk 1980 en 1994. Einde jaren vijftig van de vorige eeuw werd wel een ‘verenigingsapathie’ of ‘verenigingsmoeheid’ geconstateerd onder de bevolking. De daaraan voorafgaande decennia hadden een enorme bloei van het verenigingsleven te

zien gegeven, onder de paraplu van de diverse zuilen. In het hedendaagse Nederland schuwen de burgers het contact met organisaties echter geenszins. Wanneer de kerkgenootschappen buiten beschouwing worden gelaten, dan is sinds 1980 het aantal aangeslotenen toegenomen met 49% van 17,5 naar meer dan 26 miljoen – dat is meer dan drie keer zo snel als de toename van de bevolking.

Bovenaan in de tabel zijn vier soorten ideële organisaties te vinden waarvan het lidmaatschap berust op een welbewuste en vrijwillige keuze (reden waarom de kerken met hun soms aanzienlijke aantallen geboorteleden hier buiten beschouwing blijven). Twee daarvan – organisaties gericht op *moral issues* als abortus en euthanasie en op het terrein van natuur en milieu – gaven sinds 1980 een spectaculaire groei te zien. Organisaties gericht op internationale hulpverlening vertoonden een meer gematigde maar onmiskenbare stijging en alleen de politieke partijen kalfden af, tot aan de (lichte) groei waarvan de laatste jaren weer sprake lijkt. Het beeld is zeker niet dat van een bevolking die zich alleen maar steeds meer vanuit het eigen belang organiseert. Dat blijkt uit de ontwikkelingen bij consumentenorganisaties en organisaties die voornamelijk gericht zijn op de behartiging van de belangen van bevolkingsgroepen, die uit de volgende vier regels van de tabel vallen af te lezen. Hun gemiddelde groei blijft in elk tijdvak achter bij die van de ideële organisaties.

De ontwikkelingen binnen de organisaties leveren geen duidelijke conclusies op over een ontwikkeling in de richting van minder dan wel meer bezinning op ethische kwesties of minder dan wel meer streven naar solidariteit met andere bevolkingsgroepen.¹⁴

Naast het doen van vrijwilligerswerk en het aangesloten zijn bij ideële organisaties, vormt het doneren aan goede doelen een derde indicator van de bereidheid om zich voor anderen in te zetten. Omgerekend in euro's steeg het totaalbedrag dat door ideële organisaties via eigen fondsenwerving werd verzameld, van 145 miljoen euro in 1974 via 322 miljoen in 1984 en 496 miljoen in 1995 naar 795 miljoen in 2002 (SCP 1998: 762; CBF 2003). Tabel 3.13 laat echter zien dat de groei in de inkomsten van ideële organisaties gericht op goede doelen, vanaf 1999 is afgenomen.

Vooral de via mailingacties verzamelde bedragen vertonen nog maar zeer beperkte stijgingen. Dat geldt in wat mindere mate ook voor collecten en – recentelijk – voor nalatenschappen. Toch bleef tussen 1997 en 2002 het bedrag dat werd verzameld via de giften van particulieren (in de vorm van collecten, mailingacties, nalatenschappen, giften en schenkingen, donaties en contributies – de eerste vier posten onder 'fondsenwerving' in tabel 3.13) ongeveer de helft van de totale inkomsten van de instellingen uitmaken. In 2002 betrof het 886 miljoen euro. In absolute zin vertonen de totale inkomsten van de organisaties ook na 1999 (tot 2001) een stijging, maar als promillage van het bruto binnenlands product is dit niet het geval. Hetzelfde geldt voor het bedrag dat via eigen fondsenwerving wordt opgehaald.

Tabel 3.13 Opbrengsten van eigen fondsenwerving en overige inkomsten van ideële organisaties, 1991-2002 (x miljoen euro's)

	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2002
fondsenwerving:							
- collecten	.	.	46	47	52	55	57
- mailingacties	.	.	106	114	129	131	140
- nalatenschappen	.	.	86	135	213	231	208
- giften en schenkingen, donaties en contributies	.	.	285	351	399	463	482
- eigen loterijen, prijsvragen en overige acties	.	.	27	29	26	25	26
totaal	.	.	550	676	818	904	913
resultaat eigen fondsenwerving (totaal - kosten)	364	419	496	604	729	796	795
resultaat overige inkomsten	171	318	569	699	983	964	938
totaal beschikbaar	535	737	1.065	1.303	1.712	1.759	1.733
totaal in promille van het bruto binnenlands product	2,1	2,7	3,5	3,9	4,6	4,1	3,9
aantal instellingen	.	.	330	351	379	447	441

Bron: CBF (Fondsenwerving in Nederland, diverse jaren)

De twee belangrijkste geldbronnen van maatschappelijke en goede doelen zijn bedrijven en huishoudens, die respectievelijk 49% en 41% van het jaarlijkse totaalbedrag bijebrengen. Aan de hand van gegevens die zijn verzameld in het onderzoek Geven in Nederland (Schuyt 2003), brengt tabel 3.14 het geefgedrag van particuliere huishoudens in beeld.

In het totaal brachten de huishoudens volgens de meest recente peiling 1.753 miljoen euro aan geld en goederen bijeen voor maatschappelijke en goede doelen. Van alle doelen worden de kerken en andere levensbeschouwelijke instanties het gulst bedacht. Andere bestemmingen waaraan door de jaren heen in ruime mate wordt gegeven, zijn internationale hulp en gezondheidsvoorzieningen. De betrokkenheid bij de sector natuur en milieu lijkt sinds 1996 afgenomen. In tegenstelling tot het door ideële organisaties verzamelde bedrag, steeg het bedrag dat Nederlandse huishoudens aan geld en goederen opbrengen, sinds 1999 niet alleen in absolute maar ook relatieve zin.

Tabel 3.14 Doelen waaraan huishoudens geld en goederen geven, 1996-2001
(in miljoenen euro's en procenten)

	1996		1999		2001	
	euro's	%	euro's	%	euro's	%
kerk en levensbeschouwing	599	37	583	41	683	40
gezondheid	277	17	175	12	233	14
internationale hulp	304	19	314	22	370	22
milieu, natuurbehoud en dierenbescherming	259	16	121	8	131	8
onderwijs en onderzoek	23	1	57	4	31	2
cultuur	14	1	27	2	33	2
sport en recreatie	58	4	31	2	52	3
maatschappelijk en sociaal	100	6	119	8	169	10
anders	51	.
totaal aan giften	1.635	100	1.427	100	1.753	100
totaal in promille van het bruto binnenlands product	5,2		3,8		4,1	

Bron: Schuyt (2003)

Noten

- 1 Een dergelijke tegenstrijdigheid wordt wel vaker gevonden bij de vergelijking van opinies over en percepties van de maatschappij in het algemeen en de eigen persoon: de werkloosheid zal wel toenemen, maar zelf verwacht men niet werkloos te worden; het milieu is een groot probleem, maar persoonlijk heeft men niets te klagen; de criminaliteit neemt toe, maar in de eigen straat valt het mee; de maatschappij en de buurt gaan achteruit, maar de eigen toekomst ziet men met vertrouwen tegemoet. Voor de verklaring van de populariteit van deze combinaties van oordelen zij hier met een wijds gebaar naar de psychologische literatuur verwezen. De afnemende morele onzekerheid is overigens ook wel geduid als teken van een sterker wordende assertieve levensstijl (Van den Brink 2002).
- 2 Het is opvallend dat CBS-enquêtes en de Politiemonitor leren dat gevoelens van onveiligheid sindsdien niet zijn toegenomen, en dat consequent een ruime meerderheid aangeeft zich zelden of nooit (nooit: 69%) onveilig te voelen. Men vertoont ook geen grote neiging tot het nemen van allerhande voorzorgsmaatregelen of tot meer risicomijdend gedrag (niet zomaar opendoen als er 's avonds onverwacht wordt gebeld, het mijden van onveilige plekken e.d.) (Maas-de Waal 2003).
- 3 In de periode voor 1991 is enkele malen in bevolkingsenquêtes gevraagd om een tiental vormen van normoverschrijdend gedrag naar ernst te rangschikken (Dekker 2001: 18). Ook volgens deze rangschikking wordt socialezekerheidsfraude ('een werkloosheidsuitkering innen, terwijl men toch geld verdient met werk' en 'van de sociale verzekeringen profiteren, terwijl men best kan werken') aanzienlijk ernstiger gevonden dan zwart werken ('geld verdienen, dat niet aan de belasting wordt opgegeven') en zelfs ernstiger dan stelen van collega's of winkeldiefstal. Zwart reizen ('proberen zonder te betalen mee te reizen met de trein') en 'drank en sigaretten meesmokkelen als toerist' werden in 1991 het minst afgekeurd. Tussen 1975 en 1991 onderging deze rangorde vrijwel geen wijzigingen.
- 4 Vanwege de afwijkende jaren zijn geen EVS-gegevens opgenomen in de tabel. Volgens dit onderzoek neigde van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder bij de laatstgenoemde vraag in 1981 38% naar vertrouwen (49% voorzichtig en 13% weet niet), in 1990 50% (44% voorzichtig en 5% weet niet) en in 1999 59% (40% voorzichtig en 1% weet niet).
- 5 Felling c.s. legden een lijst van waarden voor aan bevolkingssteekproeven, die gewaardeerd konden worden als 'heel erg belangrijk', 'erg belangrijk', 'belangrijk', 'daar ben ik onzeker over' en 'onbelangrijk'. De afzonderlijke waarden bleken samen te clusteren tot vier algemene waardeoriëntaties. Voor elk is een (Likert)schaal geconstrueerd en tabel 3.7 brengt de scores daarop in beeld.
- 6 De verschillende ontwikkeling van de steun voor beide vrijheden is opmerkelijk. Is het publiek thans gevoeliger geworden voor kwetsende publicaties en weet het de revolutionaire gevaren van demonstraties inmiddels beter in te schatten?
- 7 Naar het equivalent van de opkomstgeneigdheid ('zou u gaan stemmen als er vandaag Kamerverkiezingen zouden zijn?'), die sinds 1970 wel fluctueert maar geen neerwaartse trend vertoont, terwijl de feitelijke opkomst dat wel doet.
- 8 Dat iemand in het geval van een onrechtvaardig geachte wet de regering probeert te hinderen met 'zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten', werd in 1975 door 38% van de bevolking goedgekeurd en in 2000

door 66%. Uit reacties op uitspraken over divers protestgedrag en reacties van de autoriteiten daarop blijkt dat de stijging van de goedkeuring van protest niet gepaard gaat met een navenante daling in de goedkeuring van repressieve reacties. Blijkbaar is er bij de goedkeuring van protestgedrag niet zozeer sprake van een afwijzing van de politieke orde en de bijbehorende gezagsdragers, maar eerder van een uitbreiding van geaccepteerde middelen om politiek te bedrijven: ontevreden mensen mogen demonstreren, maar dan mag de andere kant ook arresteren (Dekker 2002b).

- 9 Interessant is natuurlijk hoe de verschillende waarden of normen van goed burgerschap worden gecombineerd door individuen. Analyses van de combinatie van protestgeneigdheid en de opvatting dat ongewenste wetten toch gehoorzaamd moeten worden, leverden echter weinig interessants op. De twee elementen zijn in de hele bevolking nauwelijks gecorreleerd en er zijn ook geen eenvoudige sociaal-demografische categorieën aan te wijzen waarin de combinatie bijzonder vaak voorkomt.
- 10 In 1990 maakte 65% van de sportverenigingen gebruik van vrijwilligers en waren er in een doorsnee week in september bijna 300.000 Nederlanders onbetaald aan de slag in de desbetreffende sector, die alle tezamen 930.000 uren per week werkten. Anno 2000 waren deze getallen gestegen tot respectievelijk 82%, 548.000 personen en 2,1 miljoen uren. Alleen al rond het veldvoetbal waren er in het laatstgenoemde jaar 193.000 vrijwilligers werkzaam. Uitgaande van een werkweek van veertig uur betekenen de 2,1 miljoen uren die door vrijwilligers in 2000 tijdens de referentieweek werden verzet, een arbeidsvolume van meer dan 50.000 voltijdse banen (Breedveld 2003: 156-157).
- 11 In de rooms-katholieke kerk en in de voormalige samen-op-wegkerken zijn dat er naar schatting respectievelijk 290.000 en 270.000, terwijl de Hartstichting gebruik maakt van 80.000 collectanten. Het Nederlandse Rode Kruis beschikt over 34.000 vrijwilligers, De Zonnebloem telt er 35.000, die jaarlijks een miljoen huisbezoeken afleggen bij langdurig zieken, lichamelijk gehandicapten en hulpbehoevende ouderen.
- 12 Voor een gedetailleerdere weergave van de ontwikkelingen: zie De Hart 2004.
- 13 Bij het eerste moet men denken aan organisaties als het Nederlandse Rode Kruis, de Novib, Amnesty International, Artsen Zonder Grenzen, Cordaid, Mensen in Nood of Unicef. Het tweede heeft betrekking op onder andere de Nederlandse Kankerbestrijding/KWF, het Astma Fonds, het Reumafonds, de Nederlandse Hartstichting, De Zonnebloem en de Nederlandse Patiëntenvereniging.
- 14 Onderzoek suggereert dat de bezinning op ethische kwesties en solidariteit met andere groepen in de samenleving niet bij alle organisaties door leden en bestuur als even belangrijk worden ervaren. Op basis hiervan kunnen de organisaties in tabel 3.12 nog op een andere wijze worden geordend. Begin 2003 is onder vertegenwoordigers van 75 van de organisaties een enquête afgenomen. Daarin is onder andere gevraagd naar de mate waarin 'bezinning op ethische kwesties' en 'solidariteit met andere groepen in onze samenleving of elders' (volgens de ondervraagde functionarissen) voor leden/donateurs van de organisaties motieven zijn om zich bij de organisatie aan te sluiten, respectievelijk voor het bestuur van de organisatie het bevorderen ervan als een beleidsdoelstelling geldt (De Hart 2004). Aan ethische bezinning blijkt vooral door zowel leden als bestuur van de moral-issueorganisaties en de kerken gehecht te worden en door het bestuur van de politieke partijen. Het solidariteitsstreven wordt door de leden en het bestuur van vooral de kerken en internationale hulporganisaties

onderschreven en daarnaast door de leden van politieke partijen en organisaties in de gezondheidszorg. Organisaties die een relatief lage prioriteit geven aan de twee aspecten, zoals consumentenorganisaties en sportbonden, hebben sinds 1980 hun leden/donateurstal zien stijgen. Maar dat geldt ook voor bijvoorbeeld de VBOK en de NVVE, waar ethische bezinning een belangrijke plaats inneemt, en een aantal organisaties gericht op internationale hulpverlening, waar solidariteit met anderen een belangrijke drijfveer vormt.

4 Generaties

4.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken richtte de aandacht zich op de normen en waarden van de gehele Nederlandse bevolking en zijn vergelijkingen gemaakt met andere landen, in hoofdstuk 2, en met het verleden, in hoofdstuk 3. Dit hoofdstuk tracht wat meer inzicht te verschaffen in de aard van de veranderingen in Nederland. Veranderingen kunnen onder meer het gevolg zijn van veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Als bevolkingsgroepen die een norm het sterkst onderschrijven, in omvang teruglopen, terwijl groepen die deze norm minder sterk hebben geïnternaliseerd, groeien, zal de gemiddelde steun voor de desbetreffende norm onder de bevolking afnemen. Het is echter ook mogelijk dat de steun voor een bepaalde norm in alle groepen in dezelfde richting verandert. Men veronderstelt nogal eens dat de normen en waarden van jongere generaties verschillen van die van oudere generaties. Verschuivingen in normen en waarden zouden dan een gevolg zijn van de geleidelijke vervanging van de oudere door de jongere generaties. De verschillen zouden te maken kunnen hebben met verschillen in de ervaringen tijdens de formerende levensjaren, die een leven lang van invloed blijven op attitudes en gedrag. Te denken valt aan de indrukken die oorlogsjaren of een diepe economische crisis achterlaten bij de generatie die dan opgroeit, of aan het feit dat jongere generaties over het algemeen langer onderwijs volgen en in grotere welvaart opgroeien dan oudere.

In empirisch onderzoek is het echter lastig om dergelijke generatie-effecten te onderscheiden van leeftijdseffecten en periode-effecten. Het is bekend dat jongeren er vaak andere opvattingen op na houden dan ouderen, maar met het ouder worden zouden de jongeren hun opvattingen weer kunnen aanpassen. Indien men slechts op één moment de opvattingen van verschillende bevolkingscategorieën vergelijkt, kan men dan ook niet vaststellen of het om leeftijds- of om generatieverschillen gaat. Alleen door dezelfde opvattingen over een langere periode te volgen, kan men hierin inzicht verkrijgen. Met behulp van gegevens uit de onderzoeken CV en de EVS wordt in dit hoofdstuk voor enkele waarden, normen en gedragingen onderzocht of er sprake is van generatie-effecten.

Paragraaf 4.2 gaat in op generatieverschillen in de algemene opvattingen over normen en waarden in de samenleving. Vervolgens besteedt paragraaf 4.3 aandacht aan de mate van acceptatie van een aantal veelvoorkomende vormen van normoverschrijdend gedrag. Tot slot worden in paragraaf 4.4 twee vormen van lofwaardig gedrag geanalyseerd, te weten vrijwilligerswerk en lidmaatschap van een maatschappelijke organisatie.

4.2 Opvattingen over morele ontwikkelingen

Tabel 4.1 geeft een beeld van de verschillen tussen de mening van de generaties over de achteruitgang van (de opvattingen over) gedrag en zeden in de periode 1970-1998 (zie ook tabel 3.1). De generaties zijn hier onderscheiden op basis van het decennium waarin zij geboren zijn (eigenlijk gaat het dus om geboortecohorten). In ieder jaar blijken de oudere generaties vaker van mening dat gedrag en zeden achteruitgaan dan de jongere, al valt op dat de verschillen in de jaren negentig aanzienlijk kleiner waren dan in de jaren zeventig; de opvattingen van de generaties lijken naar elkaar toe te groeien. Verder blijkt iedere generatie pessimistischer te worden over gedrag en zeden naarmate zij ouder wordt. Diagonaal (van linksboven naar rechtsonder) kan men in tabel 4.1 de verandering in de opvatting van verschillende leeftijdscategorieën in de loop van de tijd volgen. Zo was de geboortecohort 1900-'09 in 1975 even oud (nl. 66-75 jaar) als de cohort 1910-'19 in 1985 en bij benadering even oud als de cohort 1920-'29 in 1996. Vergelijkt men de verschillende leeftijdscategorieën door de tijd heen, dan lijkt er bij de meeste categorieën een tendens te zijn om pessimistischer te worden over gedrag en zeden.

Tabel 4.1 Aandeel van de bevolking dat van mening is dat gedrag en zeden in ons land achteruitgaan, naar ondervragingsjaar en geboortejaar (in procenten)

jaar	geboortejaar								totaal
	1900-'09	1910-'19	1920-'29	1930-'39	1940-'49	1950-'59	1960-'69	1970-'79	
1970	60	56	46	38	24	24	.	.	39
1975	70	73	58	55	46	37	.	.	54
1980	.	76	69	64	56	51	46	.	60
1985	.	80	69	69	56	49	38	.	57
1993	.	.	81	73	65	63	64	51	66
1996	.	.	65	72	62	62	59	50	61
1998	.	.	81	73	74	69	70	64	70

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 1970; CV'75-'98)

Om het zuivere effect van leeftijd, geboortejaar en periode (ondervragingsjaar) op het pessimisme over gedrag en zeden te kunnen vaststellen, is er een regressieanalyse uitgevoerd. Omdat de te verklaren variabele geen intervalkarakter heeft (de antwoordcategorieën zijn 'vooruit', 'gedeeltelijk vooruit, gedeeltelijk achteruit', 'blijft gelijk' en 'achteruit') is er gebruikgemaakt van een logistische regressieanalyse. Hierbij worden de scores in twee categorieën verdeeld en wordt het percentage van de bevolking geschat dat vindt dat de opvattingen over gedrag en zeden achteruitgaan.

Bij de analyse van het gecombineerde effect van leeftijd, geboortejaar en ondervragingsjaar doet zich evenwel het probleem voor dat deze drie verklarende variabelen onderling afhankelijk zijn: als men het effect van twee variabelen, bijvoorbeeld geboortejaar en ondervragingsjaar, heeft bepaald, kan het effect van de derde variabele,

in dit geval leeftijd, niet meer worden vastgesteld. Dit probleem is te ondervangen door aan een of meerdere variabelen bepaalde restricties op te leggen. Ze zijn dan onderling niet meer perfect afhankelijk, zodat ze wel tegelijk in een regressievergelijking kunnen worden opgenomen. Om de restrictie(s) te bepalen, zijn eerst regressies uitgevoerd met een of twee van de variabelen ondervragingsjaar, geboortecohort en leeftijdsklasse als verklarende variabelen. Als bleek dat bij de regressie twee coëfficiënten van een bepaalde variabele steeds bij benadering gelijk aan elkaar waren, is de restrictie opgelegd dat deze identiek zijn (vgl. Van den Broek 1996).

Bij de opvattingen over de achteruitgang van gedrag en zeden bleek de meest plausibele restrictie te zijn dat er geen verschil is tussen het periode-effect van 1980 en dat van 1985. Tabel 4.2 toont de geschatte effecten van het ondervragingsjaar, de geboortecohort en de leeftijdscategorie op de opvatting dat gedrag en zeden achteruitgaan indien deze restrictie wordt opgelegd.

Tabel 4.2 Geschatte effecten van het ondervragingsjaar, de geboortecohort en de leeftijd op de kans dat men vindt dat gedrag en zeden achteruitgaan (logistische regressiecoëfficiënten)

variabele	B
constante	0,54**
ondervragingsjaar**	
1970	-1,21**
1975	-0,56**
1980, 1985	-0,23**
1993	0,20**
1996 (referentiecategorie)	
1998	0,44**
geboortecohort**	
1900-'09	0,93**
1910-'19	0,90**
1920-'29	0,43**
1930-'39	0,30**
1940-'49 (referentiecategorie)	
1950-'59	-0,06
1960-'69	-0,07
1970-'79	-0,14
leeftijdsklasse**	
16-29 jaar	-0,40**
30-39 jaar	-0,09
40-49 jaar	-0,09
50-59 jaar (referentiecategorie)	
60-69 jaar	0,04
≥ 70 jaar	0,00
Nagelkerke R ²	0,10

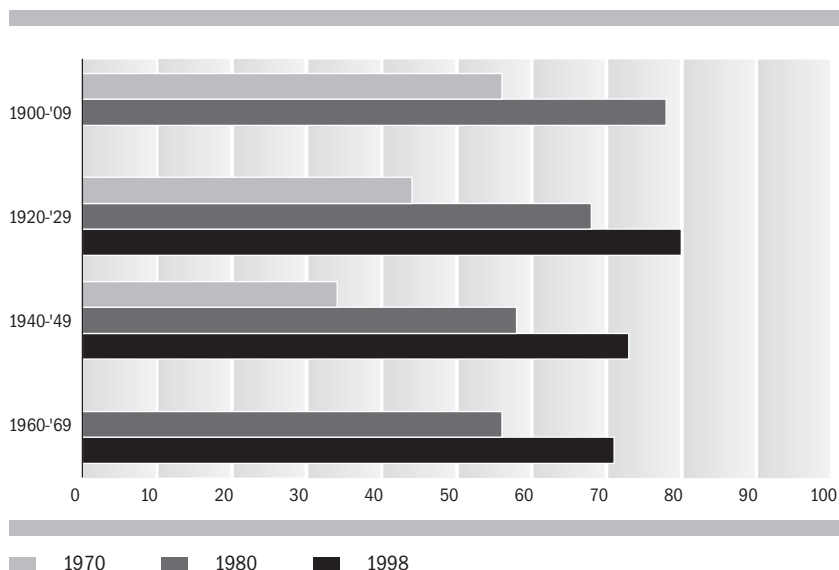
Significantieniveau: * $p < 0,1$; ** $p < 0,05$

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 1970; CV 1975-1998)

Zowel het ondervragingsjaar, de geboortecohort als de leeftijd blijken een significant effect te hebben op de opvatting over gedrag en zeden. Het periode-effect en het cohort-effect zijn het sterkst.¹ Naarmate de tijd voortschrijdt, wordt iedereen pessimistischer over de ontwikkeling. Verder zijn de oudste, vooroorlogse generaties vaker van mening dat gedrag en zeden achteruitgaan dan de jongere generaties. Tussen de leeftijds-categorieën bestaan er echter nauwelijks verschillen, met uitzondering van de jongste (onder 30 jaar) die minder achteruitgang ziet. Het toegenomen pessimisme over gedrag en zeden moet dus zowel worden verklaard uit vervanging van oudere door jongere generaties als uit een verandering in de tijdgeest, waardoor over de gehele linie mensen negatiever zijn gaan oordelen.

Met behulp van de geschatte parameters in tabel 4.2 kan men voor specifieke groepen de kans berekenen dat men meent dat gedrag en zeden achteruit gaan.² In figuur 4.1 zijn deze kansen weergegeven voor enkele combinaties van geboortecohort en ondervragingsjaar.³ De figuur laat zien dat in ieder ondervragingsjaar de oudere cohorten pessimistischer zijn dan de jongere. De figuur laat tevens zien dat ieder geboortecohort in de loop van de jaren pessimistischer is geworden, vooral tussen 1970 en 1980.

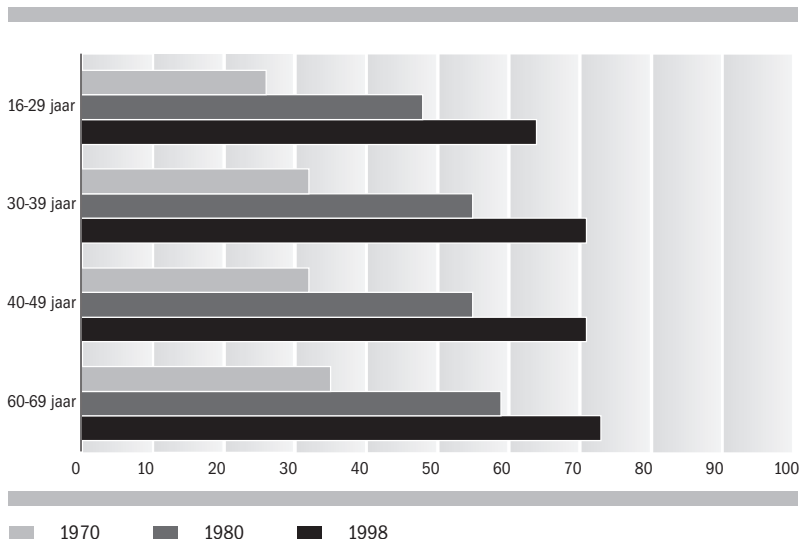
Figuur 4.1 Geschatte kans dat men van mening is dat gedrag en zeden achteruitgaan, naar geboortecohort en ondervragingsjaar (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970 (Steinmetz-archief); SCP (CV '75-'98)

Voor figuur 4.2 zijn vergelijkbare berekeningen gemaakt voor de combinatie van leeftijds-categorie en ondervragingsjaar. Ook hier ziet men dat alle leeftijds-categorieën in 1980 en 1998 veel vaker van mening waren dat gedrag en zeden achteruitgaan dan in 1970. De verschillen tussen de leeftijds-klassen zijn echter niet groot, hoewel de jongste categorie (16-29 jaar) wat minder achteruitgang ziet dan de oudere leeftijds-klassen.

Figuur 4.2 Geschatte kans dat men van mening is dat gedrag en zeden achteruitgaan, naar leeftijdsklasse en ondervragingsjaar (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970 (Steinmetz-archief); SCP (CV '75-'98)

Tabel 4.3 geeft een overzicht van de onzekerheid over wat goed en wat verkeerd is, op basis van het oordeel over de uitspraak 'Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is, dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent' (zie tabel 3.1). In de jaren zeventig en tachtig waren de verschillen tussen de generaties klein, maar in de jaren negentig tonen de jongere zich beduidend minder onzeker dan de oudere generaties. Er is een lichte tendens om met het ouder worden minder onzeker te worden, maar alleen bij de naoorlogse generaties is dit effect substantieel. Vergelijkt men de verschillende leeftijdscategorieën in de loop van de tijd (gearceerde diagonaal in tabel 4.3), dan is er steeds sprake van afnemende onzekerheid met het vorderen van de tijd. Dit suggereert dat we hier vooral te maken hebben met een periode-effect, dat wil zeggen dat alle groepen in de loop van de tijd minder onzeker worden.

Tabel 4.3 Aandeel van de bevolking dat het volkomen / in grote lijnen eens is met de stelling 'Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is, dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent', naar ondervragingsjaar en geboortjaar (in procenten)

jaar	geboortjaar								totaal
	1900-'09	1910-'19	1920-'29	1930-'39	1940-'49	1950-'59	1960-'69	1970-'79	
1970	64	65	55	54	49	60	.	.	56
1975	56	60	57	47	46	51	.	.	52
1980	56	54	52	55	45	52	54	.	53
1985	.	51	54	50	45	43	45	.	47
1992	.	58	55	55	41	36	34	44	43
1996	.	.	50	49	39	35	32	35	39

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 1970; CV 1975-1998)

Dit wordt bevestigd door een regressieanalyse, waarbij de restrictie is opgelegd dat de effecten in 1975 en 1980 gelijk zijn (tabel 4.4). De verschillen tussen de geboortecohorten zijn slechts klein en niet significant. In de leeftijdscategorieën loopt er een scheidslijn rond het vijftigste jaar: de ouderen zijn vaker onzeker over 'waar je aan toe bent' dan de jongeren.

Tabel 4.4 Geschatte effecten van het ondervragingsjaar, de geboortecohort en de leeftijd op de kans dat men 'soms niet meer weet waar men aan toe is' (logistische regressiecoëfficiënten)

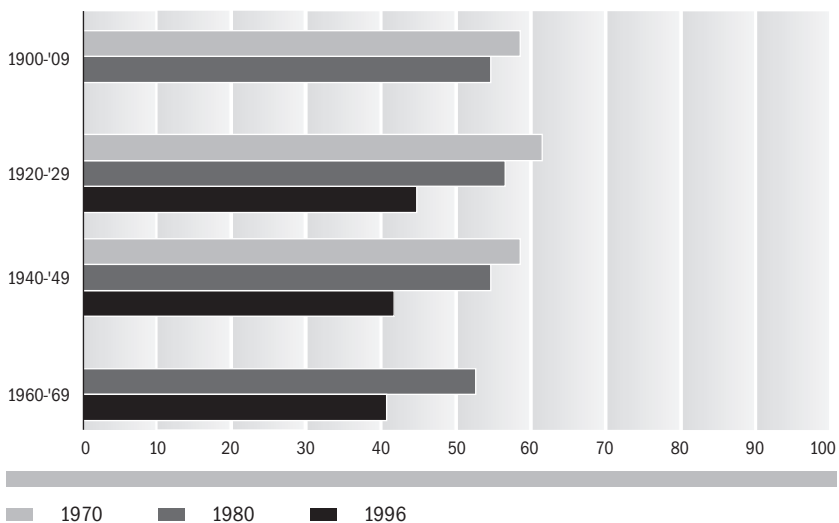
variabele	B
constante	-0,16
jaar**	
1970	0,51**
1975, 1980	0,34**
1985	0,16*
1991	0,07
1992 (referentiecategorie)	
1996	-0,17**
geboortecohort	
1900-'09	0,01
1910-'19	0,20
1920-'29	0,11
1930-'39	0,18*
1940-'49 (referentiecategorie)	
1950-'59	0,03
1960-'69	-0,06
1970-'79	-0,01
leeftijd**	
16-29 jaar	-0,28*
30-39 jaar	-0,33**
40-49 jaar	-0,29**
50-59 jaar (referentiecategorie)	
60-69 jaar	0,12
≥ 70 jaar	0,25*
Nagelkerke R ²	0,04

Significantieniveau: * p < 0,1; ** p < 0,05

Bron: SCP (Progressiviteit en conservatisme 1970; CV 1975-1998)

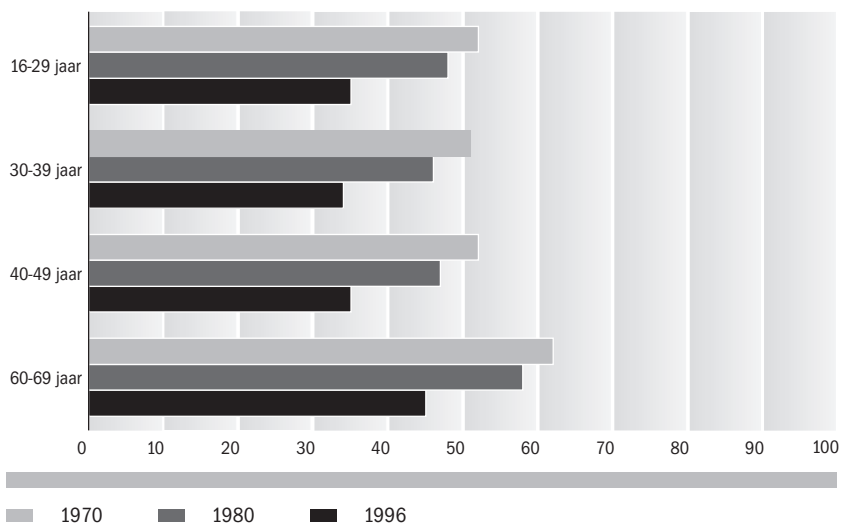
In de figuren 4.3 en 4.4 wordt, op basis van de geschatte parameterwaarden in tabel 4.4, voor een aantal combinaties van geboortecohort en ondervragingsjaar respectievelijk leeftijd en ondervragingsjaar de onzekerheid over wat goed en verkeerd is, weergegeven.

Figuur 4.3 Geschatte kans dat men soms niet meer weet waar men aan toe is, naar geboortecohort en ondervragingsjaar (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970 (Steinmetz-archief); SCP (CV '75-'96)

Figuur 4.4 Geschatte kans dat men soms niet meer weet waar men aan toe is, naar leeftijdsgroep en ondervragingsjaar (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970 (Steinmetz-archief); SCP (CV '75-'96)

Figuur 4.3 laat zien dat de verschillen tussen de geboortecohorten te verwaarlozen zijn, en dat er in ieder cohort sprake is van een afname van de onzekerheid in de loop van de tijd. Uit figuur 4.4 blijkt dat ook de verschillen tussen de leeftijdscategorieën klein zijn, met uitzondering van de 60-plussers die duidelijk onzekerder zijn dan de jongere leeftijdsgroepen.

4.3 Oordelen over wetsovertredingen

Met behulp van gegevens uit de EVS is het mogelijk veranderingen in het oordeel over een aantal vormen van wetsovertreding te analyseren. De interpretatie van deze resultaten vraagt wel om enige terughoudendheid, aangezien er slechts drie meetmomenten zijn: 1981, 1990 en 1999. Met dit kleine aantal meetmomenten is het nog lastiger om de onderlinge afhankelijkheid van geboorteaar, ondervragingsjaar en leeftijd te doorbreken dan bij de data uit CV het geval was. Doordat er tussen de meetmomenten intervallen van negen jaar liggen, is er toch voldoende variatie om analyses uit te voeren. Deze hebben echter primair een exploratief karakter en zijn niet geschikt om het voorkomen van generatie-effecten te toetsen.

De wetsovertredingen, waarover in de EVS de mening van de respondenten wordt gevraagd, kunnen worden onderverdeeld in financiële en overige. Onder de financiële wetsovertredingen vallen socialezekerheidsfraude, belastingfraude en het aannemen van smeergeld. Joyriden, zwart rijden en het gebruiken van softdrugs zijn de overige wetsovertredingen.

Tabel 4.5 geeft een beeld van het oordeel over financiële overtredingen door verschillende geboortecohorten in de drie jaren waarvoor gegevens beschikbaar zijn. In alle jaren blijken de oudere generaties deze wetsovertredingen sterker te veroordelen dan de jongere generaties. De verschillen blijven over de jaren heen ongeveer even groot, maar ze zijn niet voor alle overtredingen gelijk. Vergelijkt men langs de diagonalen de opvattingen in de loop van de tijd, dan blijkt men met betrekking tot belastingfraude en het aannemen van smeergeld strenger te worden naarmate men ouder wordt. Het oordeel over socialezekerheidsfraude vertoont echter geen eenduidige samenhang met de leeftijd.

Ook hier is om het zuivere effect te bepalen van leeftijd, geboorteaar en ondervragingsjaar op de mening dat financiële wetsovertredingen te rechtvaardigen zijn, gebruikgemaakt van logistische regressieanalyses waarbij door middel van het opleggen van restricties de onderlinge afhankelijkheid van leeftijd, geboorteaar en ondervragingsjaar is verminderd. Gerapporteerd wordt over de kans dat men de genoemde wetsovertredingen nooit gerechtvaardigd acht.⁴

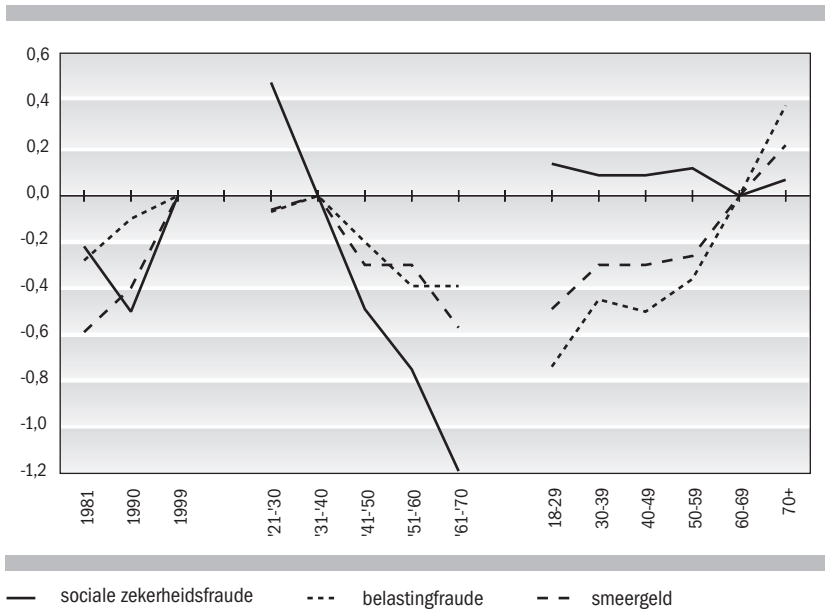
In plaats van tabellen met de resultaten van de regressieanalyses van de afzonderlijke overtredingen, geven we in figuur 4.5 grafisch de resultaten weer van alle drie analyses inclusief de per wetsovertreding opgelegde restrictie(s).⁵

Tabel 4.5 Aandeel van de bevolking dat van mening is dat socialezekerheidsfraude, belastingfraude en smeergeld nooit te rechtvaardigen zijn, naar ondervragingsjaar en geboortjaar (in procenten)

jaar	geboortjaar							totaal
	≤ 1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	
socialezekerheidsfraude								
1981	87	93	86	80	77			82
1990	87	88	85	76	71	60	36	73
1999		91	89	82	77	73	60	77
belastingfraude								
1981	62	41	43	38	30			42
1990	67	63	50	40	39	31	35	44
1999		65	60	49	39	41	35	46
smeergeld								
1981	77	67	69	63	59			66
1990	85	80	78	68	67	53	33	67
1999		87	81	75	75	71	56	73

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Figuur 4.5 Geschatte effecten van ondervragingsjaar, geboortecohort en leeftijd op de kans dat men financiële overtredingen nooit gerechtvaardigd acht: afwijkingen t.o.v. ondervragingsjaar 1999, geboortecohort 1931-1940 en leeftijd van 60-69 jaar

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Zowel bij socialezekerheidsfraude als bij het aannemen van smeergeld is de restrictie opgelegd dat er geen verschil is tussen 30-39-jarigen en 40-49-jarigen. Bij beide wets-overtredingen hebben zowel het ondervragingsjaar als de geboortecohort effect op de mening of deze te rechtvaardigen zijn. Het effect van de geboortecohort is bij het rechtvaardigen van socialezekerheidsfraude duidelijk sterker dan het effect van het ondervragingsjaar. Voor de rechtvaardiging van het aannemen van smeergeld is het effect van de geboortecohort maar net iets sterker dan dat van het ondervragingsjaar. Jongere generaties vinden het plegen van socialezekerheidsfraude en het aannemen van smeergeld minder verwerpelijk dan oudere generaties. De ontwikkelingen over de jaren heen verschillen echter per wetsovertreding. Waar men het aannemen van smeergeld sinds 1981 steeds minder is gaan tolereren, steeg de tolerantie voor socialezekerheidsfraude tussen 1981 en 1990 om daarna weer af te nemen.

Bij belastingfraude konden de geboortecohorten 1951-'60 en 1961-'70 gelijkgesteld worden. De rechtvaardiging van belastingfraude wordt enkel beïnvloed door de leeftijd. En zelfs hiervan is de significantie aan de lage kant. De jongere leeftijdscategorieën vinden socialezekerheidsfraude over het algemeen meer te rechtvaardigen dan de oudere. Naarmate men ouder wordt, veroordeelt men belastingfraude scherper.

Net als de financiële wetsovertredingen vinden de jongere generaties ook de overige wetsovertredingen in ieder jaar minder afkeurenswaardig dan de oudere. In de loop van de jaren zijn alle generaties toleranter geworden ten aanzien van softdrugsgebruik. Bij joyriden is de ontwikkeling in de tijd minder duidelijk, terwijl over zwart rijden alle generaties in 1990 het strengst oordeelden. Vergelijking van de verschillende leeftijdscategorieën over de jaren heen (langs de diagonalen in tabel 4.6) levert evenmin een eenduidig beeld op. Bij joyriden verschilt de ontwikkeling per leeftijdscategorie. Zwart rijden wordt in 1990 door de meeste leeftijdscategorieën strenger afgekeurd dan in 1981 om vervolgens in 1999 weer meer getolereerd te worden. Over het gebruik van softdrugs zijn alle leeftijdscategorieën gaandeweg soepeler gaan denken.

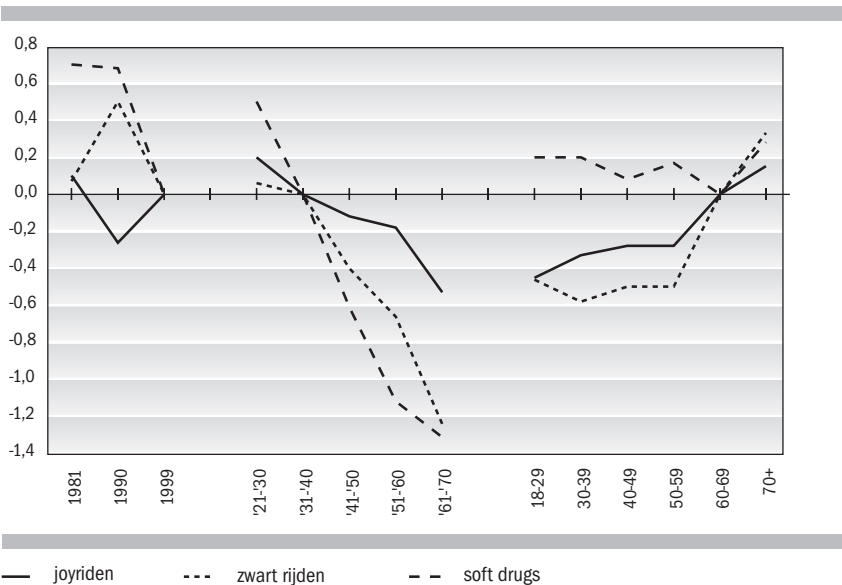
Tabel 4.6 Aandeel van de bevolking dat van mening is dat joyriden, zwart rijden en softdrugs gebruiken nooit te rechtvaardigen is, naar ondervragingsjaar en geboortjaar (in procenten)

jaar	geboortjaar							totaal
	≤ 1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	
joyriden								
1981	91	91	87	84	83			86
1990	87	90	82	81	81	70	56	79
1999		87	89	87	81	79	75	82
zwart rijden								
1981	74	55	58	49	45			55
1990	84	86	75	58	51	39	29	59
1999		80	65	49	42	27	28	44
softdrugs								
1981	93	89	79	69	56			74
1990	98	85	80	66	58	51	38	67
1999		74	62	51	38	38	31	47

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

De geschatte zuivere effecten van leeftijd, geboortjaar en ondervragingsjaar zijn opnieuw berekend door middel van logistische regressieanalyses waarbij restricties zijn opgelegd. De resultaten zijn in figuur 4.6 op dezelfde wijze weergegeven als in figuur 4.5.⁶

Figuur 4.6 Geschatte effecten van ondervragingsjaar, geboortecohort en leeftijd op de kans dat men overige overtredingen nooit gerechtvaardigd acht: afwijkingen t.o.v. ondervragingsjaar 1999, geboortecohort 1931-1940 en leeftijd van 60-69 jaar

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Zowel over joyriden als over zwart rijden hebben de leeftijdscategorieën 40-49-jarigen en 50-59-jarigen vrijwel dezelfde mening. Over het gebruiken van softdrugs denken 18-29-jarigen en 30-39-jarigen grotendeels hetzelfde. Deze gelijkheden zijn dan ook als restrictie opgelegd.

Alleen het ondervragingsjaar is van invloed op de mening of joyriden te rechtvaardigen is. Was men er in 1990 iets minder streng over dan in 1981, in 1999 stond men er weer vrijwel even negatief tegenover als in 1981.

Leeftijd, geboortejaar en ondervragingsjaar hebben elk een significant effect op de af- of goedkeuring van zwart rijden. Het effect van het geboortejaar is het sterkst, op de voet gevolgd door dat van de leeftijd. Hoe recenter het geboortejaar, hoe minder men het zwart rijden in bus, tram, trein of metro veroordeelt. Het wordt in 1990 minder gerechtvaardigd dan in 1981, om vervolgens in 1999 weer meer gerechtvaardigd te worden. Qua leeftijd lijkt er sprake te zijn van een tweedeling tussen mensen onder en boven 60 jaar: de eerste vinden zwart rijden meer te rechtvaardigen dan de 60-plussers.

Het al dan niet tolereren van softdrugs wordt zowel beïnvloed door het ondervragingsjaar als door het geboortejaar, maar de invloed van de laatste factor is het sterkst. Jongere generaties tolereren het gebruik van drugs meer dan de oudere. In 1981 en 1990 dacht men er ongeveer hetzelfde over, maar in 1999 is het oordeel onder alle bevolkingsgroepen verzacht. Het gebruik van softdrugs kan tegenwoordig op aanzienlijk meer goedkeuring rekenen dan in het begin van de jaren negentig.

4.4 Lidmaatschap en vrijwilligerswerk

Tot slot gaan we na of bepaalde vormen van lofwaardig gedrag verschillen vertonen tussen de generaties of vooral afhankelijk zijn van iemands leeftijd of de tijd waarin men leeft. De twee vormen van lofwaardig gedrag die op basis van de EVS kunnen worden geanalyseerd, betreffen maatschappelijke participatie in de vorm van lidmaatschap van een vereniging en vrijwilligerswerk.

De gegevens in tabel 4.7 laten noch voor het lidmaatschap van een vereniging, noch voor het doen van vrijwilligerswerk een duidelijk onderscheid zien tussen de jongere en de oudere generaties. De middelste generaties (geboren tussen 1921 en 1950) zijn nog het vaakst lid van een vereniging en actief als vrijwilliger. Het lidmaatschap neemt in iedere generatie toe met het verstrijken van de tijd. Bij vrijwilligerswerk is deze trend minder duidelijk. Vergelijkt men de verschillen tussen de leeftijdscategorieën (op de diagonalen in tabel 4.7), dan zijn de meeste leeftijdscategorieën na 1981 vaker lid geworden en meer vrijwilligerswerk gaan verrichten. Dit duidt erop dat hier vooral sprake is van een periode-effect: alle groepen participeren meer naarmate de tijd verstrijkt.

Tabel 4.7 Aandeel van de bevolking dat deelneemt aan of lid is van bepaalde activiteiten en organisaties en het aandeel dat bij dezelfde activiteiten of voor dezelfde organisaties tevens vrijwilligerswerk verricht, naar ondervragingsjaar en geboortejaar (in procenten)

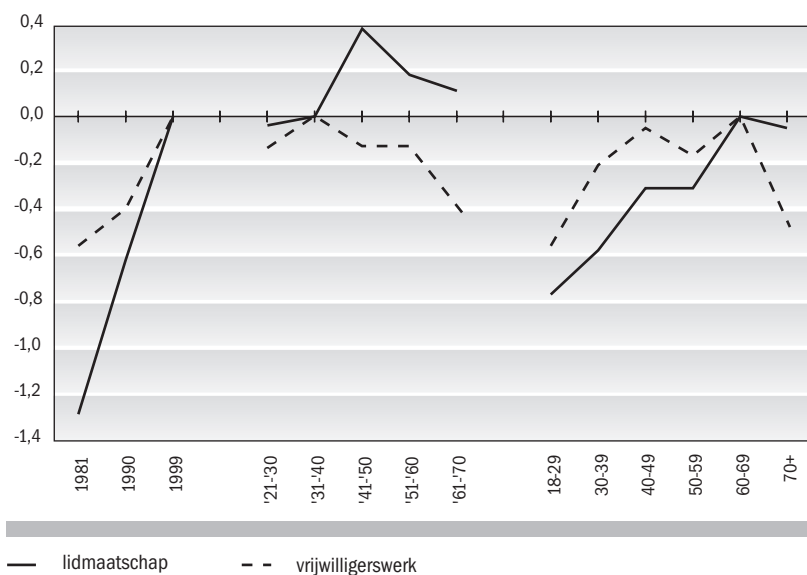
jaar	geboortejaar							totaal
	≤ 1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	
lidmaatschap ^a								
1981	59	66	65	67	57	48		61
1990	70	78	74	85	78	75	66	77
1999	82	92	91	89	87	84	81	86
vrijwilligerswerk								
1981	23	25	32	27	17	21		24
1990	24	30	32	33	31	18	20	27
1999	19	41	44	39	42	29	33	36

a De verenigingen en organisaties waaruit men kon kiezen, waren: welzijnszorg voor ouderen, gehandicapten of misdeelden; religieuze of kerkelijke organisaties; onderwijs, kunst, muziek, of culturele activiteiten; vakbonden; politieke partij of groeperingen; ontwikkelingsproblemen in de Derde Wereld of mensenrechten; natuurbescherming, milieuzorg, dierenbescherming; beroepsvereniging, beroepsorganisatie; en jeugdwerk (bv. padvinderij, gidsen, jongerenclubs).

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

De resultaten van de logistische regressieanalyses, weergegeven in figuur 4.7, ondersteunen de conclusie dat bij het lidmaatschap van verenigingen het periode-effect het grootst is. Hiernaast speelt het geboortejaar ook een, zij het beduidend kleinere, rol.

Figuur 4.7 Geschatte effecten van ondervragingsjaar, geboortecohort en leeftijd op de kans dat men lid is of vrijwilligerswerk doet: afwijkingen t.o.v. ondervragingsjaar 1999, geboortecohort 1931-1940 en leeftijd van 60-69 jaar

a De verenigingen en organisaties waaruit men kon kiezen, waren: welzijnszorg voor ouderen, gehandicapten of misdeelden; religieuze of kerkelijke organisaties; onderwijs, kunst, muziek, of culturele activiteiten; vakbonden; politieke partij of groeperingen; ontwikkelingsproblemen in de Derde Wereld of mensenrechten; natuurbescherming, milieuzorg, dierenbescherming; beroepsvereniging, beroepsorganisatie; en jeugdwerk (bv. padvinderij, gidsen, jongerenclubs).

Bron: EVS 1981, 1990, 1999/2000 (Steinmetz-archief)

Aangezien 40-49-jarigen en 50-59-jarigen ongeveer even vaak lid zijn van verenigingen is deze gelijkheid als restrictie opgelegd. In de loop der jaren is in alle groepen het lidmaatschap toegenomen. Degenen die geboren zijn tussen 1941 en 1950, zijn het vaakst lid van verenigingen.

Omdat de geboortecohorten 1941-'50 en 1951-'60 geen verschil laten zien in de mate waarin zij actief zijn in het vrijwilligerswerk, is deze gelijkheid als restrictie gehanteerd. Net als op het lidmaatschap, is er op vrijwilligerswerk een significant effect van het ondervragingsjaar. In meer recente jaren is iedereen het meer gaan doen. Daarnaast speelt ook leeftijd een rol. De 18-29-jarigen en 70-plussers doen minder vrijwilligerswerk dan de overige leeftijdscategorieën. Mensen tussen 60 en 69 jaar zijn het meest actief als vrijwilliger.

4.5 Conclusie

In hoeverre kunnen veranderingen in de opvattingen over normen en waarden en in lofwaardig gedrag van mensen worden verklaard uit de aflossing van de generaties? De analyses in dit hoofdstuk leveren geen eenduidig antwoord op deze vraag op. Bij sommige opvattingen of gedragingen bestaan er inderdaad duidelijke verschillen tussen de generaties, bij andere ontbreken deze en moeten de ontwikkelingen aan andere factoren, bijvoorbeeld veranderingen in de tijdgeest, worden toegeschreven. Bij alle resultaten past overigens de kanttekening dat het onderscheiden van cohort-, leeftijd- en periode-effecten zeer lastig is, zodat de analyses in dit hoofdstuk zeker geen definitief uitsluitsel geven over het belang van generatie-effecten.

Van generatie- of cohorteffecten is het sterkst sprake bij de opvatting dat gedrag en zeden achteruitgaan en bij de rechtvaardiging van respectievelijk socialezekerheidsfraude, het aannemen van smeergeld, zwart rijden en het gebruik van softdrugs. In al deze gevallen onderscheiden de jongere generaties zich van de oudere doordat zij milder zijn in hun oordeel: de jongere generaties zijn minder vaak van mening dat gedrag en zeden achteruitgaan en hebben meer begrip voor de genoemde vormen van wetsovertreding. De verschillen zijn echter niet altijd zodanig groot dat zij ook bepalend zijn voor de ontwikkeling van de opvattingen onder de bevolking als geheel in de loop van de tijd. Zo vindt binnen bijna alle generaties een groeiend percentage dat gedrag en zeden achteruitgaan en dat smeergeld aannemen niet te rechtvaardigen valt. In veel gevallen zijn de periode-effecten sterker dan de cohorteffecten. Dit betekent dat veranderingen in waarden, normen en gedrag in sterkere mate samenhangen met de tijdgeest dan met de aflossing van oudere door jongere generaties. Hierbij past echter wel de kanttekening dat, indien men een langere periode zou kunnen bestuderen dan in dit hoofdstuk mogelijk was, de conclusie wellicht anders zou luiden.

Noten

- 1 De sterkte van de effecten is berekend door het maximale significante effect van geboortecohort, leeftijd en/of jaargang met elkaar te vergelijken. Om het maximale effect van de geboortecohort te berekenen is bijvoorbeeld per jaar (1981, 1990 en 1999) het verschil tussen de hoogste en de laagste geschatte kans van de verschillende geboortecohorten berekend. Het maximale effect van de geboortecohort is dan het gemiddelde van alle jaren tezamen.
- 2 De berekening van de geschatte kansen is het makkelijkst te verduidelijken aan de hand van een voorbeeld. Om de kans te berekenen dat iemand geboren tussen 1900 en 1909 in 1970 vindt dat gedrag en zeden achteruitgaan, worden eerst de bijbehorende regressiecoëfficiënten bij de constante opgeteld. Dat wil zeggen, de regressiecoëfficiënten behorende bij jaar 1970 en bij geboortejahr 1900-'09. De geschatte kans p kan dan als volgt worden berekend, waarbij X de som van deze coëfficiënten is: $p = 100 (e^X / (1+e^X))$.
- 3 Hierbij is, om het zuivere effect van ondervragingsjaar en geboortecohort te laten zien, verondersteld dat het effect van de leeftijd nihil is, hoewel dit feitelijk niet zo is.
- 4 Er is ondervraagd met tienpuntsschalen van 1 ('nooit te rechtvaardigen') tot 10 ('is altijd te rechtvaardigen'), maar de verdeling van antwoorden is zo scheef – zo'n 90% van de antwoorden ligt tussen 1 en 4 (zie tabel 2.1) – dat tweedelingen en logistische regressieanalyses toch gepast zijn. De tweedeling 1-4 vs. 5-10 is ook geanalyseerd en levert ongeveer dezelfde resultaten op als de hier gerapporteerde tweedeling 1 vs. 2-10.
- 5 Hoewel de oudste (1920 en eerder) en jongste generaties (1971-'80) wel in de analyses zijn meegenomen, worden ze niet in deze figuur weergegeven. Dit omdat de omvang van deze groepen sterk veranderd over de jaren heen, en de effecten hier hoogstwaarschijnlijk door vertekend worden. De tabellen met regressiecoëfficiënten zijn gelinkt aan de elektronische versie van deze publicatie op www.scp.nl. Daar zijn ook de grafieken te vinden met de geschatte posities van de geboortecohorten in de ondervragingsjaren.
- 6 Zie voor achterliggende tabellen en resulterende grafieken met de posities van de geboortecohorten opnieuw de elektronische versie van deze publicatie op www.scp.nl.

5 Enkele thema's nader verkend

In dit hoofdstuk komen vier onderwerpen aan de orde die als zodanig of bij gebrek aan gegevens niet pasten in de landenvergelijkende en longitudinale behandeling van normen en waarden, maar wel aandacht verdienen. Het gaat achtereenvolgens om ideeën over goed burgerschap, godsdienst en kerk als morele instanties, de relatie tussen de eigen geneigdheid om normen te overschrijden en de normoverschrijding van anderen die men waarneemt, en de invloed van vriendschap op de geneigdheid om zelf bij te dragen aan de handhaving van normen.

5.1 Goed burgerschap

‘Of we hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër’, aldus Huizinga en hij bedoelde het niet als een pejoratief.¹ Een praktisch moralisme, getemperde emoties, ordelijkheid, nuchterheid: het is de wereld van vadertje Cats en Batavus Droogstoppel (makelaar in koffie) die oprijst uit veel stereotyperingen van het Nederlandse volkskarakter, ook uit de zelfrepresentatie van de ingezetenen zelf. Egalitarisme, onafhankelijkheidsdrang, particularisme en tolerantie maken eveneens deel uit van de traditionele stereotyperingen. Hoe ziet het beeld er vandaag de dag uit als de hedendaagse Nederlander zelf over goed burgerschap aan het woord wordt gelaten?

Met behulp van onderzoek in enkele plaatsen van enige jaren geleden kijken we naar wat Nederlandse burgers formuleren als deugden en kenmerken van burgerzin. Tabel 5.1 biedt een overzicht van de gecodeerde en in enkele categorieën samengevoegde antwoorden van bijna vijfhonderd respondenten op de vragen naar ‘wat een goede burger wel en niet doet’.² Per categorie is het aandeel van de respondenten vermeld, dat een antwoord in de betrokken categorie gaf. In de voorlaatste kolom zijn positieve en negatieve eigenschappen samengevoegd tot een sociale (behulpzame enz.), fatsoenlijke (geen overlast bezorgende), gezagsgetrouwe (zich aan regels houdend) en politiek betrokken burger.

De tabel toont een overweldigende hoeveelheid karakterisering van (pro)sociaal en fatsoenlijk gedrag. Niet om de hoge vlucht van een gedreven idealisme blijkt het te gaan, maar om dagelijkse omgangsvormen, praktische leefregels, wat pleegt te worden aangeduid als burgerlijk fatsoen: verantwoordelijkheidsgevoel, hulpbetoon, ordelijkheid, bezonnenheid en betrouwbaarheid. Politiek is geen belangrijk kenmerk van goed burgerschap, slechts 7% van de karakterisering komt in categorie 9 terecht. In het licht van politieke en academische burgerschapsdiscussies, waarin de goede burger vaak heel vanzelfsprekend in de publieke sfeer en politieke arena wordt gesitueerd, is dit een belangrijke bevinding. In de Nederlandse publieke opinie is politieke betrokkenheid geen sterk kenmerk van goed burgerschap.³

Drie andere aspecten zijn dat wel, waarvan sociaal gedrag, verantwoordelijkheidsgevoel tegenover anderen en hulpbereidheid het meest worden benadrukt. Als tabel 5.1 één ding duidelijk maakt, dan is het wel dat goed burgerschap allereerst wordt opgevat als een relationeel begrip. Het verwijst vooral naar de betrokkenheid bij anderen, een houding die het meest direct terug te vinden is bij de categorieën 1, 2, 4 en – als negatief spiegelbeeld – terugkeert in de categorieën 11, 12, 15 en 19. Minder prominent maar toch duidelijk herkenbaar is een vooral juridische of conformistische conceptualisering. Daarin wordt goed burgerschap geassocieerd met leven volgens de wet en algemeen geaccepteerde gedragsregels (5-8 en 13, 14, 17, 20-22). In de derde plaats wordt een goede burger geacht ook zorgvuldig om te gaan met zijn fysieke omgeving (3, 16, 18).

Tabel 5.1 Positieve en negatieve eigenschappen van de goede burger (in procenten)

	algemeen kenmerk	%
<i>positief: 'wat de goede burger wel doet'</i>		
1 sociaal gedrag, verantwoordelijkheid tonen tegenover medemens	sociaal	57
2 hulpvaardig zijn voor anderen/burenhulp	sociaal	40
3 gemeente netjes houden/vervuiling tegengaan/beter milieu	fysieke omgeving	24
4 respect tonen/medemens in zijn waarde laten/niet discrimineren	sociaal	21
5 eerlijkheid/betrouwbaar zijn/niet stelen	de wet/regels	16
6 aan regels houden/aan normen en waarden houden	de wet/regels	22
7 wetgeving handhaven/aan wet houden	de wet/regels	15
8 belasting betalen	de wet/regels	5
9 interesse in politiek, stemmen	politiek betrokken	7
10 anders	–	19
<i>negatief: 'wat de goede burger niet doet'</i>		
11 asociaal gedrag of leven/egoïstisch zijn	sociaal	29
12 burenoverlast/geen rekening houden met medemens	sociaal	29
13 vandalisme/crimineel gedrag/misdadig zijn	de wet/regels	25
14 stelen/diefstal/oplichting/inbraak	de wet/regels	22
15 discrimineren/racistisch gedrag/iemand niet in zijn waarde laten	sociaal	13
16 het milieu vervuilen of belasten/hondenpoep enz.	fysieke omgeving	13
17 onverschillig zijn/alles aan je laars lappen/geen normen en waarden	de wet/regels	11
18 vernielingen (in woonomgeving)	fysieke omgeving	8
19 ruzie zoeken	sociaal	2
20 wet niet naleven/overtreden	de wet/regels	14
21 niet eerlijk of niet betrouwbaar zijn/misbruik sociale uitkeringen	de wet/regels	13
22 belasting ontduiken/niet betalen	de wet/regels	3
23 anders	–	15

Bron: SCP (Lokale bestanden Civil society en vrijwilligerswerk 1997)

Tabel 5.1 illustreert dat goed burgerschap iets anders is dan goed staatsburgerschap en blijkbaar bij Nederlanders weinig associaties oproept met de politiek. Dat betekent niet dat het door hen wordt gereduceerd tot het handelen vanuit de eigen individuele behoeften of binnen de privé-sfeer, maar juist eerder verbonden met publieke dan

met private deugden. 'Onze kijk op burgerschap is legalistisch en passief', stelt Van Stokkom in een bespreking van de historische ontwikkeling van burgerdeugden (Van Stokkom 1991b: 63). De vraag is naar wie het bezittelijk voornaamwoord verwijst. Voor de in eigen woorden geformuleerde percepties van onze respondenten zijn legalisme en passiviteit in ieder geval geen goede samenvatting. Een sociale instelling, de oriëntatie op algemene normen en milieubewust handelen zijn volgens hen de peilers van goed burgerschap. In dit rapport werden eerder, onder andere in tabellen 3.6, 3.8 en 3.9, indicaties aangedragen voor juist een toenemende assertiviteit en verzetsbereidheid tegen regelgeving. Felling et al. bespreken een aantal studies naar voor de burger typerende eigenschappen, concluderen dat individualisme, prestatiegerichtheid en rationaliteit centrale elementen van het burgerlijke waardepatroon vormen en stellen 'dat de levenssferen waarin die krachten primair werkzaam worden, die van de economie en het gezin zijn' (Felling et al. 1983: 36; vgl. § 3.2). In historisch perspectief mag dat het geval zijn, in de verhalen van onze respondenten, nadat zij uitgenodigd zijn te reflecteren op hun ideaal van burgerschap, spelen ook economisme en familialisme een onbelangrijke rol.

In tabel 5.1 is de inhoud van de door de ondervraagden geleverde teksten samengevat via trefwoorden. Bij nadere analyse van de letterlijke formuleringen valt de sterke dominantie van plichten in de beschrijvingen van goed burgerschap op. Over rechten (politieke en sociale rechten, burgerlijke vrijheden), zoals die met name in de liberale burgerschapsopvatting en het republikeinse participatie-ideaal worden benadrukt, gaat het nauwelijks in de verhalen van de ondervraagden. Naast de nadruk op plichten, valt het ontbreken van relativistische geluiden op. Men heeft zeker niet de opvatting dat een ieder maar voor zichzelf moet uitmaken wat goed burgerschap is.

5.2 Godsdienst en kerk als morele instanties

Niet alleen in de ogen van schrijvers, filosofen en politici, ook feitelijk is de christelijke godsdienst altijd verbonden geweest met geboden en richtlijnen voor het leven en het samenleven. Gedurende vele eeuwen was een gedetailleerde catecheseliteratuur erop gericht de mensen op het rechtzinnige pad te houden en weg te leiden van de brede weg der aardse verlokkingen. Religieuze bezinning en aanwakkering van zondebesef gingen daarbij hand in hand.

Maar de tijden zijn veranderd en Nederland leeft niet langer vanuit de vreze des Heren. Niet alleen in de kerkelijke deelname, maar ook in de inhoud van het geloof hebben zich sinds halverwege de jaren zestig ongekende veranderingen voorgedaan. Betekent dit ook een boedelscheiding tussen godsdienst en moraal? Wat betekenen ontkerkelijking en geloofsverval voor dit geloof en zijn organisatievormen als morele bakens en onderdelen van het waardepatroon? Meer specifiek: in hoeverre fungeert godsdienst nog als een belangrijke persoonlijke waarde en het kerkelijke voorschrift als gedragsnorm en in hoeverre komen bijvoorbeeld kerkelijke vertegenwoordigers in beeld als men met een gewetenskwestie worstelt? Hecht men eigenlijk nog aan

publiekelijke kerkelijke uitspraken over zedelijke kwesties en ziet men geloof en kerk nog als waarborg voor de moraal in de samenleving? Dat zijn de vragen die als leidraad fungeren voor een korte bespreking van enkele onderzoeksuitkomsten. Daarbij is vooral gekozen voor het onderzoek God in Nederland, dat in 1966, 1979 en 1997 is gehouden en waarin vrij uitvoerig op de genoemde onderwerpen is ingegaan (Dekker et al. 1997). Daarnaast zijn enkele gegevens ontleend aan de Socon-enquêtes van 1985 tot en met 2000.⁴

Het percentage Nederlanders dat godsdienst als een belangrijke waarde in zijn leven of zelfs als de uiteindelijke zin van het leven beschouwt, is blijkens tabel 5.2 zeer gering, ook onder kerkleden. Vaker – zeker als het om kerkleden gaat – ziet men wel een rol voor het geloof weggelegd bij het bereiken van wat men belangrijk vindt. Dit geldt vooral voor het gereformeerde volksdeel, waarvan twee derde aangeeft dat het geloof een zeer grote bijdrage levert aan het verwerklijken van belangrijke waarden en doelen in het leven.

Tabel 5.2 Opvattingen over godsdienst als waarde in het leven, bevolking van 18 jaar en ouder, 1979-1997 (in procenten)

	allen		kerkleden	
	1979	1997	1979	1997
acht bijdrage van het christelijke geloof groot aan het bereiken van de waarden die men belangrijk vindt	25	18	39	33
beschouwt godsdienstigheid als een belangrijke waarde in het leven ^a	3	3	5	6
ziet godsdienst als de uiteindelijke zin van het leven ^b	5	6	9	13

a Selectie uit een lijst van 25 mogelijke waarden van de belangrijkste, op één na en op twee na belangrijkste waarde.

b Mogelijk antwoord op een open vraag naar wat voor de respondent persoonlijk uiteindelijk zin aan het leven geeft.

Bron: God in Nederland 1979, 1997

Een andere kwestie die raakt aan de morele dimensie van het leven, is de duiding van goed en kwaad. Van oudsher hebben religies aan het kwaad, lijden en onrecht in de wereld een zin gegeven door deze te plaatsen binnen een of ander 'heilig plan' (Weber 1963: 253 e.v.). Enkele vragen uit het Socon-onderzoek zijn verwant met deze zogenoemde theodicee-functie van de levensbeschouwing. Tabel 5.3 illustreert dat in het moderne Nederland de nadruk ligt op een immanente en antropocentrische interpretatie van goed en kwaad, en dat ook onder kerkleden een theocentrische interpretatie niet langer overheerst.

Tabel 5.3 Instemming met vier uitspraken over goed en kwaad, Nederlandse bevolking en kerkleden, 18-70-jarigen, 1985-2000 (in procenten)

	hele bevolking				kerkleden			
	1985	1990	1995	2000	1985	1990	1995	2000
'al het goede in de wereld komt uiteindelijk van God'								
- (helemaal) mee eens	32	22	21	16	51	39	39	32
- (helemaal) niet mee eens	44	55	55	57	19	31	27	30
'God zorgt ervoor dat het goede uiteindelijk het kwaad zal overwinnen'								
- (helemaal) mee eens	34	28	28	23	56	49	53	46
- (helemaal) niet mee eens	44	48	48	52	20	22	20	24
'goed en kwaad in de wereld zijn geheel en al mensenwerk'								
- (helemaal) mee eens	59	76	67	66	46	67	54	55
- (helemaal) niet mee eens	21	10	15	14	32	15	23	21
'het probleem van goed en kwaad moet door de mensen zelf worden opgelost'								
- (helemaal) mee eens	76	85	80	80	64	75	67	69
- (helemaal) niet mee eens	12	6	8	7	20	11	16	15

Bron: Socon 1985-2000

In de zeer algemeen geformuleerde noties in tabel 5.3 ging het in zekere zin om levens-beschouwelijke sjablonen. Tabel 5.4 stelt de zaak een stuk concreter op scherp. De vraag luidt bij wie men steun of raad zoekt bij een gewetensprobleem. De betekenis van de kerk als toeverlaat bij een dergelijke persoonlijke morele kwestie lijkt aanzienlijk afgenomen. Bij gewetensproblemen verwacht men veel minder dan voorheen van kerkelijke vertegenwoordigers. De rol die wordt toegekend aan vriendennetwerken, is daarentegen aanzienlijk gegroeid. Voor kerkelijken en buitenkerkelijken is dat in ongeveer dezelfde mate het geval.

Tabel 5.4 Personen bij wie men steun en raad zoekt in geval van een gewetensprobleem^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 1966-1997 (in procenten)

keuze uit vier antwoordmogelijkheden	hele bevolking			kerkleden		
	1966	1979	1997	1966	1979	1997
- geestelijke	35	18	9	51	30	18
- vriend(in)	22	38	62	19	31	53
- arts	14	20	11	9	18	12
- iemand anders of geen opgave	29	24	18	20	22	17

a 'Stel, dat u met een gewetensprobleem zit en u kunt daar thuis of met uw familie niet over praten, maar u wilt toch van iemand steun en raad hebben, tot wie zou u zich dan wenden? (slechts één antwoord mogelijk)'

Bron: God in Nederland 1966-1997

Tot dusver ging het om godsdienst en geloof als een persoonlijke waarde, overtuiging en factor binnen de privé-sfeer. De publieke rol die men aan kerk en godsdienst toekent, is een andere zaak. Daarop wordt in de volgende tabellen ingegaan.

Tabel 5.5 Onderwerpen waarvan men vindt dat de kerken zich erover moeten uitspreken, bevolking van 18 jaar en ouder, 1979-1997 (in procenten)

	hele bevolking		kerkleden	
	1979	1997	1979	1997
echtscheiding	38	41	47	47
homoseksualiteit	30	39	36	48
gebruik voorbehoedmiddelen	28	35	32	37
abortus	46	46	56	56
euthanasie	56	50	48	61
zelfdoding	.	43	.	50
doodstraf	.	52	.	58
discriminatie	.	65	.	73
armoede	.	79	.	85

Bron: God in Nederland 1979, 1997

Opvallend in tabel 5.5 is dat het percentage Nederlanders dat vindt dat de kerken zich over allerlei morele en maatschappelijke aangelegenheden moeten uitspreken, tussen 1979 en 1997 overwegend is toegenomen. Dat geldt niet alleen voor het kerkelijke deel van de bevolking. Ook onder de buitenkerkelijken wordt meer dan voorheen prijs gesteld op publiekelijke uitspraken van de kerken over zulke onderwerpen. De percentages buitenkerkelijken die in 1997 vonden dat de kerken daarover stelling dienden te nemen, liepen uiteen van 33% (homoseksualiteit, gebruik voorbehoedmiddelen) tot 74% (armoede). Het meest gewenst wordt het geluid van de kerken bij meer algemene (en minder strikt private) kwesties, zoals discriminatie of armoede.⁵

Premier Balkenende stelde onlangs: 'Is de verminderde rol van de kerk in onze samenleving er mede debet aan dat er minder besef is van waarden en normen? Ik denk het wel.'⁶ Met die opvatting staat hij niet alleen. Zoals de tabellen 5.6 en 5.7 laten zien, is het steeds zo'n derde van de bevolking dat te kennen geeft geloof en kerken te beschouwen als hoeders van de moraal en dam tegen egoïsme. Het betreft hier voornamelijk kerkleden, maar niet uitsluitend. De uitspraken worden ook telkens door 18%-20% van de buitenkerkelijken bijgevallen. Dat de moraal wordt bedreigd als niemand meer in God gelooft, wordt zelfs door 27% van de buitenkerkelijken onderschreven.⁷ Vrijwel niemand van de kerkleden en maar 5% van de buitenkerkelijken zou het een goede zaak vinden als de kerken zouden verdwijnen. Dit krediet is ongetwijfeld voor een belangrijk deel terug te voeren op de relevantie die aan hen wordt toegeschreven met het oog op de publieke moraal.

Tabel 5.6 Meningen over de morele betekenis van geloof en kerken, bevolking van 18 jaar en ouder, 1997 (en 1999) (in procenten)^a

	hele bevolking			kerkleden		
	hele- maal mee eens	niet mee eens, niet mee oneens	hele- maal niet mee eens	hele- maal mee eens	niet mee eens, niet mee oneens	hele- maal niet mee eens
'als de mensen niet meer in God geloven, heeft het egoïsme vrij spel'	37	11	51	56	11	32
'als niemand meer in God gelooft, wordt de moraal bedreigd'	42	13	44	61	15	24
'het geloof in God zorgt dat de samenleving niet verloedert'	33	21	43	49	25	24
'het zou een goede zaak zijn als mensen wat minder in God geloven'	10	16	71	4	8	88
'als de kerken verdwijnen, heeft het egoïsme vrij spel'	32	13	55	49	16	36
'zonder kerken wordt de moraal bedreigd'	34	18	47	53	19	28
'de aanwezigheid van de kerken zorgt dat de samenleving niet verloedert'	34	20	45	47	26	26
'het zou een goede zaak zijn als de kerken zouden verdwijnen'	4	11	85	1	5	93
'de kerk biedt mij oriëntatie bij normen en waarden' (1999)	34	16	50	69	9	22
'de kerk is belangrijk als bewaker van de waarden en normen in de samenleving' (1999)	39	17	44	72	8	20

a De percentages tellen samen met 'geen mening' horizontaal op tot 100.

Bron: God in Nederland 1997; NIPO (Kerk in Nederland 1999)

Tabel 5.7 Meningen over de morele betekenis van de christelijke godsdienst, bevolking van 18 jaar en ouder, 1997 (in procenten)

keuze tussen drie opvattingen:	hele bevolking	kerkleden
- 'de christelijke godsdienst is noodzakelijk voor de handhaving van morele normen en waarden'	30	47
- 'ook zonder de christelijke godsdienst behouden morele normen en waarden hun geldingskracht'	67	51
- 'de christelijke godsdienst is een belemmering voor een goede moraal'	3	1

Bron: God in Nederland 1997

Twée derde van de Nederlanders is van oordeel dat goed en kwaad geheel en al voortvloeien uit het menselijk handelen en een overgrote meerderheid meent dat mensen zelf aan de slag zullen moeten als zij hiervoor een oplossing wensen (tabel 5.3). De kerk geldt, net als andere traditionele maatschappelijke verbanden (de familie, de

buurt, enz.), steeds minder als vanzelfsprekend oriëntatiepunt van handelen, wat vaak wordt aangeduid als ‘individualisering’. Schnabel heeft de vinger gelegd op een fundamentele ambivalentie van het individualiseringsproces: ‘Er is minder dwang dan vroeger, maar er is ook minder berusting in wat het lot brengt’ (Schnabel 1999: 12). In het moderne ontzuilde en ontkerkelijkende Nederland is bij morele kwesties sterker de nadruk komen te liggen op het persoonlijke geweten en de individuele verantwoordelijkheid, minder op louter navolging van de traditie en gehoorzaamheid aan kerkelijke voorschriften. Dat betekent echter niet dat de kerken in de ogen van het publiek elke morele functie hebben verloren. Voor een herkenbare minderheid van ongeveer een derde van de bevolking fungeren zij nog altijd als morele bakens en steunpunten van een beschaafde samenleving.

5.3 Eigen gedrag en dat van anderen

In hoofdstuk 2 zijn gegevens gepresenteerd over de samenhang tussen de mate waarin men normoverschrijdingen accepteert en de mate waarin men ze onder landgenoten ziet plaatsvinden (tabel 2.3). Daartussen bleek over de hele linie een positieve relatie te bestaan: naarmate men normoverschrijdingen minder ernstig vindt, denkt men ook dat ze vaker voorkomen. In deze paragraaf willen we een iets andere vergelijking maken en wel tussen de eigen geneigdheid om normen te overschrijden en de geneigdheid die men bij anderen waarneemt.

In tabel 5.8 staan gegevens uit telefonische enquêtes uit 1991 en (september) 2003, die het bureau Interview (Inter/view in 1991, Interview-NSS in 2003) uitvoerde in opdracht van respectievelijk de Volkskrant en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). De respondenten is gevraagd aan te geven hoe waarschijnlijk het is dat zij zelf een viertal frauduleuze activiteiten zouden ondernemen, en hen is gevraagd naar hun perceptie van de geneigdheid van anderen om dat te doen. Een waarschijnlijk niet onbelangrijk verschil is dat in 1991 eerst de vier vragen over het eigen gedrag werden gesteld en pas na een hele serie vragen over de sociale zekerheid en overheidsuitgaven de vier vragen over het waarschijnlijke gedrag van anderen. In 2003 zijn de vier situaties in willekeurige volgorde voorgelegd aan de respondent en is per situatie gevraagd naar het eigen gedrag en naar dat van anderen. Deze veranderde volgorde zal er gemakkelijk toe kunnen leiden dat er een directere relatie bestaat tussen de antwoorden.

Zoals al vaker is gezegd in dit rapport: we verwachten van de antwoorden op de eerste vraag geen grote voorspellende waarde voor het eigen gedrag, maar vatten ze vooral op als opvattingen over hoe het hoort, dus als indicatoren voor normen.

Gezien de eerder gebleken afkeer van uitkeringsfraude, is er in beide onderzoeksjaren een opvallend grote geneigdheid om zelf iemand met een uitkering zwart te laten werken. Ook belastingfraude oefent een grote aantrekkingskracht uit op de Nederlandse

bevolking.⁸ De aanzienlijk grotere terughoudendheid bij het oplichten van de reisverzekering heeft waarschijnlijk meer te maken met de gepercipieerde pakkansen dan met een selectief restrictieve publieke moraal. Behalve bij de reisverzekering is men in 2003 minder geneigd tot frauderen dan in 1991. Voor een zwart betaalde werkster zou 46% in plaats van 57% (waarschijnlijk) bezwijken, voor een belastingontduikende aannemer 48% in plaats van 64% en voor belastingvrije inkomsten 26% in plaats van 45%. Zeker de laatste sterke daling zou wel eens mede een gevolg kunnen zijn van minder vertrouwen in de geruststellende mededeling van de enquêteur of enquêtrice dat het inkomsten betreft, die ‘waarschijnlijk niet te achterhalen zijn’ door de belasting.

Tabel 5.8 De waarschijnlijkheid van frauderen, bevolking van 18 jaar en ouder, 1991 en 2003 (in procenten; horizontaal gepercenteerd)

		zeker doen	waar- schijn- lijk doen	waar- schijn- lijk niet doen	zeker niet doen	geen ant- woord
'Stel dat u iemand als werkster wilt aannemen, u vindt een goede kandidaat, maar zij wenst uitsluitend zwart te werken, omdat zij een uitkering heeft.'	1991 zelf	31	26	11	31	2
	2003 zelf	24	22	12	37	5
	1991 ander	39	39	11	4	7
	2003 ander	32	42	9	6	11
'Stel dat u uw keuken wilt laten verbouwen, u vindt een aannemer, die de verbouwing voordelig wil doen, maar dan zonder BTW.'	1991 zelf	35	29	13	20	3
	2003 zelf	22	26	15	30	7
	1991 ander	40	47	7	2	5
	2003 ander	29	42	10	4	15
'Stel dat u een belastingvoordeel kunt behalen door bepaalde inkomsten voor de belasting te verzwijgen, inkomsten die door de belasting waarschijnlijk niet te achterhalen zijn.'	1991 zelf	20	25	18	35	2
	2003 zelf	9	17	18	49	7
	1991 ander	27	46	20	2	5
	2003 ander	19	41	18	8	14
'Stel dat u een reisverzekering heeft afgesloten, en uw koffer is gestolen; de verzekering dekt alleen schade boven 500 gulden/300 euro. U kunt uw volledige schade wel vergoed krijgen door ten onrechte op te geven dat ook uw fototoestel is gestolen.'	1991 zelf	10	12	13	65	0
	2003 zelf	12	12	15	58	3
	1991 ander	19	43	22	6	10
	2003 ander	24	37	16	6	16

a 'Ik ga u nu enkele situaties beschrijven waar je als burger mee te maken kunt krijgen. Het gaat om situaties waarbij het lonend kan zijn om je niet aan de wet te houden.' Met als vragen: 'Wilt u mij steeds zeggen of u in die situatie zeker voor de verleiding zou bezwijken, waarschijnlijk wel, waarschijnlijk niet of zeker niet?' (zelf), '(en) wat denkt u dat de meeste mensen in dat geval zullen doen?' (ander). In 1991 zijn de vragen over het gedrag van de respondent achter elkaar gesteld en later de vragen over de anderen; in 2003 zijn per situatie beide vragen gesteld.

Bron: Inter/View; Interview-NSS (Verzorgingsstaat op drift 1991 en Fraude anno 2003)

In tabel 5.8 is ook vermeld hoe waarschijnlijk men het acht dat ‘de meeste mensen’ gebruik zouden maken van de aangeboden fraudemogelijkheden. De respondenten zijn over het gedrag van de anderen duidelijk minder optimistisch gestemd dan over het eigen gedrag. In alle vier gevallen verwacht een (ruime) meerderheid van de respondenten dat de meeste mensen voor de verleidingen zullen bezwijken. Ook hier zien we met uitzondering van de oplichting van de reisverzekering echter tussen 1991 en 2003 een afname van die verwachting.

Wat is de samenhang tussen de uitspraken over het eigen gedrag en de perceptie van het waarschijnlijke gedrag van anderen? Op de diagonaal van tabel 5.9 blijkt er in beide jaren een positief verband te bestaan tussen de bij zichzelf en bij anderen aanwezig geachte fraudegevoeligheid: naarmate men zichzelf meer ziet frauderen, verwacht men dat ook meer van de meeste andere mensen.⁹

Tabel 5.9 Correlatie tussen de eigen geneigdheid tot fraude^a en de perceptie van de geneigdheid van de meeste Nederlanders daartoe, bevolking van 18 jaar en ouder, 1991 en 2003 (Pearsons r)

zelf		ander			
		werkster	keuken	belastingen	reisverzekering
werkster	1991	0,48 **	0,11 **	0,08	-0,01
	2003	0,57 **	0,12 **	0,08	-0,00
keuken	1991	0,10 *	0,45 **	0,05	0,06
	2003	0,12 **	0,49 **	0,07	0,06
belastingen	1991	0,11 **	0,17 **	0,53 **	0,07
	2003	0,10 *	0,10 *	0,41 **	0,08 *
reisverzekering	1991	0,02	0,04	0,07	0,35 **
	2003	0,02	0,01	0,08	0,38 **

a Zie tabel 5.8 voor de stellingen en toelichting. Antwoorden ‘zeker doen’ = 1, ‘zeker niet doen’ = 4 en g een antwoord = 2,5.

Significantniveau: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (tweezijdig)

Bron: Inter/View; Interview-NSS (Verzorgingsstaat op drift 1991 en Fraude anno 2003)

Ter verklaring van de samenhang tussen de verwachtingen omtrent het eigen gedrag en dat van anderen bieden zich twee redeneringen aan. In de lijn van gangbare sociaal-psychologische attributietheorieën kan een perceptiebias worden verondersteld, namelijk die van een *false consensus* door overschatting van de representativiteit van de eigen overtuigingen. Maar men zou ook in omgekeerde volgorde kunnen redeneren: men verwacht dat anderen massaal frauderen en trekt daaruit de conclusie dat het blijkbaar geaccepteerd is of dat het niet meer uitmaakt of men zelf wel of niet fraudeert. Het voornemen om zelf van de gelegenheid gebruik te maken, wordt dan meer legitiem.

Op basis van het aangetroffen statistische verband valt niet te zeggen welke redenering de beste is.¹⁰ Wellicht zijn ze beide van belang en versterken ze elkaar (en geeft kennis van de samenhang als vermeld in tabel 5.9 aanleiding om dat tegen te gaan).

5.4 Rechtshandhaving versus vriendschap

In hoeverre zijn burgers geneigd om zelf actief mee te werken aan de rechtshandhaving, c.q. menen zij dat zij dat zouden moeten doen? In deze paragraaf komen twee concrete gevallen aan de orde waarin medewerking aan de rechtshandhaving bestaat uit het aangeven/belasten van iemand anders. Bij de beschrijving van de situaties zal duidelijk worden dat de ondervraagden daarmee voor een lastige afweging komen te staan.

In de beide zojuist gebruikte enquêtes werd aan iedere van twee willekeurig samengestelde helften van de respondenten een van twee situaties met een frauderende buurvrouw voorgelegd met de vraag of men een sociaal rechercheur daarover informatie zou verstrekken. Vanwege deze opdeling van de respondenten is het dus niet mogelijk op individueel niveau de antwoorden te vergelijken, maar vergelijking tussen de beide helften van de steekproef kan al laten zien in hoeverre de aard van de burenrrelatie van invloed is op de geneigdheid om te klikken c.q. de autoriteiten op een misstand te wijzen. Tabel 5.10 geeft de vragen en antwoorden.

Tabel 5.10 De waarschijnlijkheid dat men informatie verschaft over een frauderende buurvrouw, bevolking van 18 jaar en ouder, 1991 en 2003 (in procenten; horizontaal gepercentageerd)

situaties ^a		waar				
		zeker doen	waar- schijn- lijk doen	schijn- lijk niet doen	zeker niet doen	geen ant- woord
'Stel dat u weet dat uw buurvrouw, waar u wel eens op de koffie gaat en die bijstandmoeder is, de sociale dienst haar bijverdiensten niet meldt. Er belt een sociaal rechercheur van de gemeente bij u aan om inlichtingen over haar te vragen. Hij garandeert u dat u anoniem blijft. Wat doet u, geeft u die inlichtingen?'	1991	5	4	14	75	1
	2003	6	5	18	69	2
'Stel dat u weet dat uw buurvrouw, van wie u wel eens geluidsoverlast heeft, en die bijstandmoeder is, de sociale dienst haar bijverdiensten niet meldt. Er belt een sociaal rechercheur van de gemeente bij u aan om inlichtingen over haar te vragen. Hij garandeert u dat u anoniem blijft. Wat doet u, geeft u die inlichtingen?'	1991	11	5	14	68	2
	2003	5	8	18	65	4

a De situaties zijn voorgelegd aan elkaar uitsluitende helften van de respondenten.

Bron: Inter/View; Interview-NSS (Verzorgingsstaat op drift 1991; en Fraude anno 2003)

Over de aardige buurvrouw zal men een sociaal onderzoeker minder snel belastende informatie verstrekken dan over een buurvrouw die overlast bezorgt. Opmerkelijker is dat in beide gevallen een ruime meerderheid van de ondervraagden niet geneigd is om dergelijke informatie te geven. Gezien de eerder in tabellen 2.1, 3.3 en 3.4 gepresenteerde gegevens is deze terughoudendheid niet terug te voeren op onverschilligheid ten aanzien van fraude met collectieve middelen. Blijkbaar is er in de publieke opinie een taboe op het verraden van medeburgers, los van persoonlijke sympathie of antipathie. Niet elke fraudebestrijder zal die norm toejuichen, maar ze is ongetwijfeld te verkiezen boven een normloosheid waardoor massaal de lawaaimakende buurvrouw wordt aangegeven en de koffiedrinkende buurvrouw wordt beschermd.

In het tweede geval vriendschap op een andere manier in het spel: heeft iemand het recht om van een vriend te verlangen dat deze een normoverschrijding die tot een slachtoffer leidt, toedekt en zou men zelf geneigd zijn om aan een dergelijk beroep op vriendschap gehoor te geven? Tabel 5.11 toont de vragen en antwoordmogelijkheden, niet alleen voor Nederland, maar ook voor andere landen waarmee ons land in hoofdstuk 2 werd vergeleken. De in vergelijking met de beantwoording van andere vragen aanzienlijke percentages respondenten die geen antwoord op de vragen kunnen geven, duiden er al op dat de gevraagde keuzen lastiger zijn dan het meer of minder eens zijn met normen en waarden.

Tabel 5.11 Keuzen tussen loyaliteit en waarheid, bevolking van 18 jaar en ouder, 1998 (in procenten)

	recht van een vriend op een leugen ^a				geneigdheid om zelf een vriend met een leugen te helpen ^b				
	–	+	++	?	–	-	+	++	?
Nederland	80	10	2	8	20	48	10	1	20
Groot-Brittannië	81	10	2	6	26	47	11	1	15
Zweden	75	13	2	10	17	47	14	2	19
Denemarken	82	11	4	3	36	41	13	5	5
Duitsland	56	17	7	20	22	27	14	4	32
Oostenrijk	66	17	4	12	34	29	16	5	16
Zwitserland	69	13	2	17	22	42	14	2	20
Frankrijk	64	18	2	16	12	42	23	4	19
Italië	67	16	6	12	37	29	13	17	5

a 'Stel dat u in een auto meerrijdt die wordt bestuurd door een goede vriend. U weet dat hij te hard rijdt. Hij rijdt een voetganger aan. Hij vraagt u aan de politie te zeggen dat hij zich hield aan de snelheidslimiet. Welke uitspraak komt het dichtst bij uw opvatting over het recht dat uw vriend heeft op wat hij van u mag verwachten?'

– : 'Mijn vriend heeft geen recht te verwachten dat ik getuig dat hij zich aan de snelheidslimiet hield.'

+ : 'Mijn vriend heeft enigszins het recht ...'

++ : 'Mijn vriend heeft zeer zeker het recht ...'

b 'Wat zou u doen in deze situatie?'

– : 'Zeer zeker aan de politie vertellen dat uw vriend sneller reed dan de toegestane snelheid.'

- : 'Waarschijnlijk aan de politie vertellen dat uw vriend sneller reed ...'

+ : 'Waarschijnlijk aan de politie vertellen dat uw vriend niet sneller reed dan de toegestane snelheid.'

++ : 'Zeer zeker aan de politie vertellen dat uw vriend niet sneller reed ...'

Bron: ISSP 1998

Slechts een minderheid van 12% in Nederland en Groot-Brittannië tot 24% in Duitsland vindt dat een vriend (enigszins of zeer zeker) recht heeft op een leugen; vergelijkbare percentages achten het waarschijnlijk of menen zeker te weten dat ze in zo'n situatie hun vriend zouden proberen te dekken tegenover de politie.¹¹

In tabel 5.12 staan, alleen voor Nederland, verschillen tussen een aantal bevolkingscategorieën in hun keuze voor de loyaliteit van vriendschap boven de loyaliteit aan de waarde van rechtshandhaving vermeld. In de jongste leeftijdsgroep denkt men ongeveer tweemaal zo vaak als in de oudste groep dat men voorrang aan de vriendschap zou moeten geven. In eenzelfde verhouding verschillen de buitenkerkelijken en de kerkelijken. In alle categorieën stelt echter slechts een kleine minderheid normatief en in voorgenomen gedrag de loyaliteit tegenover een vriend boven de algemene regels.

Tabel 5.12 Keuze voor loyaliteit boven waarheids in diverse bevolkingsgroepen, bevolking van 18 jaar en ouder, 1998 (in procenten)

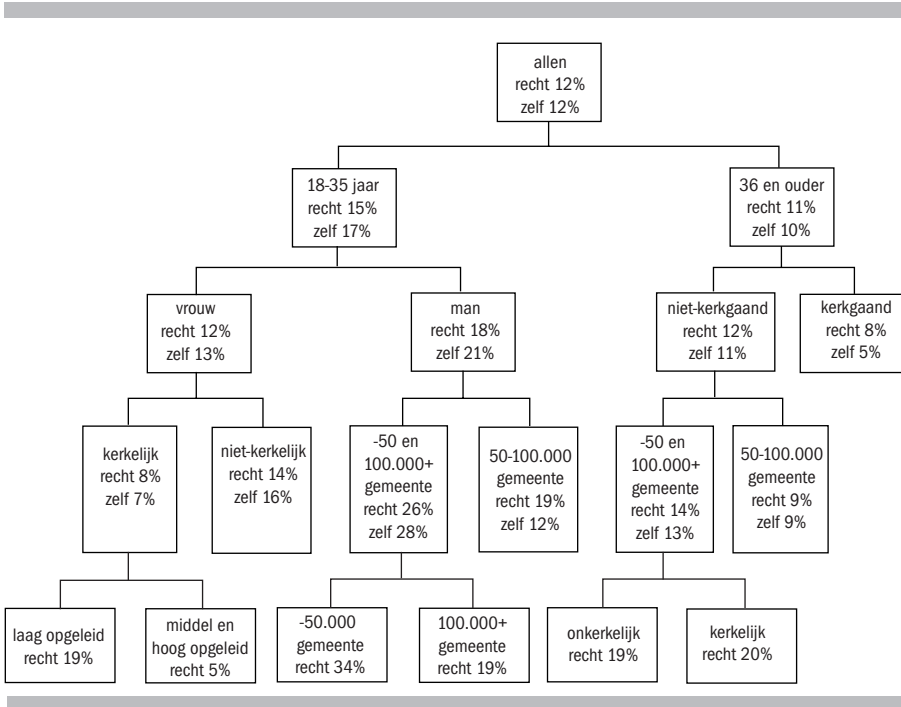
	een vriend heeft enigszins/zeer zeker recht op een leugen	zou zelf waarschijnlijk/zeer zeker een leugen vertellen
allen	12	12
sekses		
vrouwen	10	10
mannen	14	15
leeftijd		
18-35 jaar	15	17
36-55 jaar	11	11
≥ 56 jaar	10	8
opleidingsniveau		
laag	12	11
midden	12	12
hoog	11	13
gemeentegrootte		
< 50.000 inwoners	14	13
50-100.000 inwoners	9	10
> 100.000 inwoners	13	14
religiositeit		
geen lid/onkerkelijk	12	14
nominaal lid	16	13
actief/minstens maandelijks kerkgaand	8	7

a 'Stel dat u in een auto meerijs die wordt bestuurd door een goede vriend. U weet dat hij te hard rijdt. Hij rijdt een voetganger aan. Hij vraagt u aan de politie te zeggen dat hij zich hield aan de snelheidslimiet. Welke uitspraak komt het dichtst bij uw opvatting over het recht dat uw vriend heeft op wat hij van u mag verwachten?' en 'Wat zou u doen in deze situatie?'

Bron: CV/ISSP 1998

Door combinatie van de in tabel 5.12 vermelde kenmerken treden grotere verschillen op tussen bevolkingsgroepen. In figuur 5.1 worden groepen onderscheiden die op beide metingen zoveel mogelijk van elkaar verschillen.¹²

Figuur 5.1 Steun voor recht op een leugen en geneigdheid om zelf een leugen te vertellen in combinaties van de bevolkingscategorieën van tabel 5.12 (in procenten)

Bron: SCP (CV/ISSP 1998)

Steun voor het recht op een leugen varieert bij de ondervraagden van 5% bij middelbaar en hoger opgeleide, kerkelijke, jonge vrouwen tot 34% bij jonge mannen in kleine gemeenten. De geneigdheid om zelf dat recht te honoreren, loopt van 5% bij kerk-gangers van 36 jaar en ouder tot 28% bij jonge mannen in kleine gemeenten en grote steden. Dat zijn grote verschillen. Aan deze resultaten van datamining moet geen al te grote waarde worden gehecht, maar ze kunnen aanleiding zijn voor verder onderzoek. Zo zou men kunnen onderzoeken of er onder jongere mannen op het platteland sprake is van subculturele milieus waarin een groot beroep op vriendschapsbanden gedaan mag worden (en zijn de in tabel 5.10 voorgelegde situaties voor hen misschien ook iets hypothetischer dan voor anderen).

Dergelijk onderzoek zal eerder antropologisch van aard zijn dan gebruikmaken van enquêtes. Voor enquêteonderzoek is iets anders vast te houden uit deze paragraaf, namelijk het gebruik van concrete situaties om dilemma's en lastige keuzen voor te leggen. In bevolkingsenquêtes wordt dikwijls slechts gevraagd naar afzonderlijke normen en waarden en moet uit de toonhoogte van het antwoord het subjectieve belang worden afgeleid. Er wordt ook wel gevraagd naar volgordes of inschalingen van rijtjes waarden of algemene doeleinden, maar die blijven abstract en geven geen inzicht in hoe respondenten vergelijken en afwegingen maken. Men weet niet of een waarde uit onverschilligheid of vanwege concurrerende waarden laag scoort, laat staan dat men iets te weten zou kunnen komen over de condities waaronder een waarde van groot belang wordt geacht en wanneer nauwelijks van toepassing.¹³ Door in enquêtes concrete situaties van botsende waarden en strijdige waarden en belangen voor te leggen kunnen publieke voorkeuren en prioriteiten betrouwbaarder worden gemeten. Dat dat nauwelijks gebeurt, is wel begrijpelijk. Deze manier van navragen van normen en waarden kost veel enquêtetijd, zeker omdat men ter correctie van de ruis van de specificiteit van concrete situaties en om de grenzen van voorkeuren af te tasten, een aantal verschillende situaties zal willen voorleggen en die situaties zal willen variëren.¹⁴ Afgezien van de (veronderstelde) representativiteit van bevolkingsenquêtes, is voor hetzelfde geld met een meer kwalitatieve en discursieve benadering allicht meer inzicht te krijgen in de wijze waarop mensen tegenwoordig normen en waarden toepassen en afwegen (vgl. Wolfe 2001).

Noten

- 1 In *Nederland's geestesmerk* (Leiden 1935), geciteerd door Schama (1988: 619) die zelf 'de obsessie met de morele dubbelzinnigheid van de voorspoed' (19) als kernelement van het Nederlandse collectieve bewustzijn benadrukt. Voor een verdere relativisering van Huizinga's typering; zie ook Aerts en Te Velde (1998: 283 e.v.).
- 2 We gebruiken lokale enquêtes van het onderzoek *Civil society* en vrijwilligerswerk 1997. In vier plaatsen (de gemeente Asten, het dorp Heerenveen en wijken in Dordrecht en Hoorn) werd eind 1996, begin 1997 in een schriftelijke vragenlijst onder andere de volgende vraag gesteld: 'Mensen hebben verschillende ideeën over wat een mens tot een goede burger maakt. Kunt u met enkele woorden aangeven wat een goede burger wel en wat een goede burger niet doet? Wat doet een goede burger wel? (Maximaal 3 antwoorden). En wat doet een goede burger niet? (Maximaal 3 antwoorden)' (zie verder Dekker en De Hart 2002a).
- 3 Daarmee verschillen de uitkomsten nogal van die in tabel 2.8, waar een aantal landen is vergeleken op de aan een goede burger toegekende kenmerken. Bedacht moet worden dat tabel 2.8 is gebaseerd op een meting via gesloten vragen bij een landelijke steekproef met een beperking van het aantal aangeboden kenmerken tot zes.
- 4 In deze paragraaf gaat het om godsdienst als individuele oriëntatie en publieke factor, niet om de invloed van godsdienst binnen het individuele leven van mensen op hun niet-godsdienstige gedragingen. Andere onderzoeksgegevens leren dat die invloed er onmiskenbaar is. Vrijwilligerswerk op zich nemen en hulp verlenen in de mantelzorg, doneren bij inzamelingsacties voor humanitaire doelen en lid zijn van organisaties met een ideëel doel: dat doen actief kerkelijk betrokkenen allemaal in aanzienlijk grotere getale dan buitenkerkelijken of nominale kerkleden (o.a. Bekkers 2000; Dekker en De Hart 2002b; Schuyt 2003). De praktische medemenselijkheid die, zo bleek uit paragraaf 5.1, hoog wordt ingeschat als element van goed burgerschap, blijkt in sterke mate positief verbonden te zijn met de deelname aan het kerkelijk leven. Die deelname is in de tweede helft van de vorige eeuw in snel tempo afgenomen. De vraag in hoeverre elders (participatie in andere kaders) en anderszins (toegenomen opleidingsniveau) compensatie is gevonden voor deze afname, is een onderwerp voor verder onderzoek van de ontwikkeling in de Nederlandse *civil society*.
- 5 Van alle christelijke richtingen hechten de gereformeerden duidelijk het meest aan kerkelijke uitspraken over ethische kwesties.
- 6 In zijn toespraak op het congres 'Normen op hun waarde geschat', 11 september 2003. Zie: <http://www.minaz.nl/data/1063269913.pdf>
- 7 Er zijn ook verschillen naar kerkrichting. De kerken worden door protestanten (hervormd of gereformeerd) van veel meer betekenis geacht voor de sociale en morele integratie van de samenleving dan door katholieken. Katholieken vinden in meerderheid dat de moraal ook zonder de christelijke godsdienst haar geldingskracht behoudt, terwijl de meeste protestanten menen dat die godsdienst noodzakelijk is voor de handhaving van morele normen en waarden.
- 8 Zie voor verschillen in populariteit tussen bevolkingsgroepen in 1991 Dekker en Maas-de Waal (1992).

- 9 Voorzover er tussen verwachtingen van het eigen gedrag en het gedrag van anderen significante correlaties bestaan, zijn ze eveneens positief, maar wel veel zwakker. Het loont overigens de moeite om iets verder te kijken dan naar de correlatiecoëfficiënten. Kruist men de antwoorden voor het verwachte eigen en andermans gedrag per situatie, dan valt op dat in de categorie die stellig zegt zelf niet te zullen frauderen, veelal een grotere groep zeker meent te weten dat de meeste anderen wel zouden frauderen dan in de categorieën die onzeker zijn over de eigen gedragskeuze. Het ontbreekt helaas aan gegevens en ruimte om aan deze groep (roependen in de woestijn?) meer aandacht te besteden.
- 10 Nadere analyse van gegevens uit de enquête van 1991 door Dekker en Maas-de Waal (1992) suggereert dat de attributiefout het belangrijkste is. De auteurs onderzochten het belang van twee opvattingen, die blijkens eerder onderzoek van Godschalk (1990) de eigen fraudegeneigdheid kunnen helpen legitimeren. Deze opvattingen vertoonden echter niet de verwachte samenhang. Dat zou erop wijzen dat in de hier voorgelegde situaties fraude geen sterke legitimatie behoeft, en dat zou dan tegen de legitimeringsinterpretatie van de aangetroffen sterke verbanden tussen geneigdheid tot en perceptie van fraude pleiten.
- 11 Het gaat echter lang niet altijd om dezelfde mensen: van de Nederlandse respondenten die vinden dat een vriend geen recht heeft op een leugen, zegt 77% zelf zeer zeker of waarschijnlijk niet te zullen liegen, denkt 7% dat wel te doen en weet 16% het niet; van de respondenten die vinden dat een vriend daar enigszins of zeker recht op heeft, acht 50% het zeker of waarschijnlijk zelf te zullen liegen, denkt 38% dat niet te doen en weet 12% het niet. De verhoudingen in andere landen wijken hier niet sterk vanaf.
- 12 Op basis van zogeheten chaid-analyses per kenmerk is een opdeling gezocht die voor beide kenmerken zo groot mogelijke verschillen maakt. De onderscheiden groepen verschillen in ieder geval op 5%-niveau.
- 13 Ook combinaties van normen verdienen aandacht. Een voorbeeld daarvan is te ontleen aan onderzoek naar motiveringen om bij algemene verkiezingen niet te gaan stemmen (Dekker 2002a). De norm dat men behoort te gaan stemmen, is, met name bij jongeren, wel aan enige erosie onderhevig, maar krijgt nog altijd brede steun. Belangrijker voor het niet gaan stemmen lijkt de opkomst van een nieuwe norm, namelijk dat men bewust en goed geïnformeerd een stem moet uitbrengen. Als aan die tweede norm niet kan worden voldaan, dan verliest ook de eerste aan betekenis. Sec het onderschrijven van afzonderlijke normen zegt dan ook nog weinig.
- 14 Zie bv. Sniderman et al. (1991) voor het gebruik van variaties op concrete keuze-situaties en dilemma's in enquêtes om afwegingen tussen algemene voorkeuren te laten maken (overigens sceptisch ten aanzien van waarden: 'A value is a simple but general consistency generator' (Sniderman et al. 1991: 269)). Vermeldenswaardig is hier ook het onderzoek van Alvarez en Brehm (2002), die op basis van antwoordpatronen en relaties tussen antwoorden en geïnformeerdheid van respondenten, in bevolkingsenquêtes onderscheid maken tussen situaties van ambiguïteit (men heeft tegenstrijdige preferenties naast elkaar), ambivalentie (preferenties weerspiegelen tegenstrijdige waarden) en onzekerheid (preferenties resulteren uit een onzekere afweging van tegenstrijdige waarden).

6 Samenvatting en afsluitende overwegingen

In dit slothoofdstuk moet om te beginnen nog eens worden benadrukt dat het in dit rapport gaat over verschillen en verschuivingen in de publieke opinie. Zoals vermeld in hoofdstuk 1 gaat het ons om steun voor en opvattingen over collectief belangrijk geachte normen en waarden, niet om subculturele normen of de onderscheidende waarden van het individuele leven en ook niet om de werking van normen en waarden in de praktijk van alledag, laat staan om specifieke praktijken van een opvallend gebrek eraan. Dit rapport wil een bijdrage leveren aan de publiekeopinievorming over normen en waarden door meer inzicht te bieden in de huidige opinies van het publiek, vergeleken met die in vroegere tijden en in ons omringende landen.

In de normen-en-waardendiscussie zoals die in de media wordt gevoerd, mag de meeste participanten dan schijnbaar duidelijk voor ogen staan in welke richting ons land zich ontwikkelt, de landenvergelijkingen en tijdreeksen uit bevolkingsenquêtes in deze publicatie leveren niet zo'n ondubbelzinnig beeld op. Het ziet er naar uit dat die ambiguïteit er trouwens niet weinig aan bijdraagt dat het debat vanuit zoveel verschillende invalshoeken met kracht van argumenten kan worden gevoerd: er is in het feitenmateriaal 'voor elck wat wils' te vinden. In hoofdstuk 1 is al onderstreept dat we lang niet altijd over de meest adequate vragen beschikten en dat we beschikbaar materiaal hebben verzameld en niet met een eigen enquête het veld in zijn gegaan. Zoals eveneens daar werd gesteld, moet daarnaast rekening worden gehouden met de intrinsieke tekortkomingen van enquêtes om normen en waarden te achterhalen en in de tijd en internationaal te vergelijken.

Dit alles in aanmerking genomen bieden onze bevindingen voldoende grond om algemene en al te stellige uitspraken over de huidige normen en waarden in ons land in twijfel te trekken. Afwijkingen ten opzichte van andere landen en de ontwikkelingen in de tijd leveren alles bij elkaar een nogal diffuus beeld op. Er is veelal geen sprake van eenvoudige trends, laat staan dat die zonder meer kunnen worden geïnterpreteerd als verval van normen en waarden. Vatten we echter eerst de belangrijkste resultaten uit de verschillende hoofdstukken nog eens samen.

In hoofdstuk 2 bleek dat wetsovertredingen over het algemeen op weinig begrip kunnen rekenen van de Europese bevolking; dit geldt ook voor de Nederlandse bevolking, die alleen ten aanzien van softdrugsgebruik duidelijk toleranter is dan de inwoners van andere landen (m.u.v. Groot-Brittannië). Over in ieder geval twee soorten wetsovertreding – socialezekerheidsfraude en belastingontduiking – zijn Nederlanders in de jaren negentig strenger gaan oordelen. De steun onder de Nederlandse bevolking voor de waarden van de rechtsstaat en de democratie is groot en lijkt eerder toe dan af te nemen. Nederland verschilt in dit opzicht niet sterk van de andere Europese landen waarmee het is vergeleken.

In hoofdstuk 3 blijkt de Nederlandse bevolking sinds 1970 pessimistischer te zijn geworden over gedrag en zeden van anderen, maar minder onzeker over de eigen moraal (tabel 3.1). Dat laatste is des te opvallender omdat Nederlanders – zo bleek ook in paragraaf 2.2 – overwegend redeneren vanuit een situatie-ethiek en zich niet willen baseren op absolute en universele beginselen. Een meerderheid acht goed en kwaad van de omstandigheden afhankelijk (tabel 2.6). In hoofdstuk 3 is tevens gedemonstreerd dat het opinieklimaat zich in de afgelopen decennia niet heeft ontwikkeld naar meer permissiviteit ten aanzien van normoverschrijdend gedrag. Slechts van het gebruik van softdrugs is de afkeuring afgenomen. Longitudinaal onderzoek naar de waardeoriëntaties onder de bevolking laat een geringere binding met huwelijk en gezin zien en een teruglopende bijval voor inkomensnivellering. De meest uitgesproken verandering betreft de verbreiding van hedonistische waarden waarmee gehaakt wordt naar plezier en het genieten van het leven. De steun voor politieke vrijheden en maatschappelijk protest is sinds de jaren zeventig onmiskenbaar toegenomen; dat geldt ook voor de protestbereidheid. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat lofwaardig gedrag zoals vrijwilligerswerk en het geven aan goede doelen terugloopt. Wel concentreert dit vrijwilligerswerk zich in toenemende mate in de oudere leeftijdscategorieën.

Hoofdstuk 4 was gewijd aan de vraag of in ons land de veranderingen in de hier behandelde normen en waarden kunnen worden herleid op de wisseling van generaties. Met de restrictie dat een betrekkelijk korte periode (ongeveer twintig jaar) onder de loep is genomen, suggereren de analyses dat generatieverschillen geen grote rol hebben gespeeld. Veranderingen in normen en waarden blijken toch vooral samen te hangen met periode-effecten en slechts in mindere mate met de opeenvolging der generaties.

In hoofdstuk 5 werden vier heel verschillende onderwerpen behandeld. In paragraaf 5.1 ging het om ideeën over goed burgerschap. Sociaal gedrag en hulpvaardigheid worden benadrukt als burgerdeugden. De antwoorden op de open vraag naar de kenmerken van goed burgerschap in tabel 5.1 leveren andere uitkomsten op dan de in hoofdstuk 2 voorgelegde gesloten vraag. In sterk overwegende mate komt nu sociale betrokkenheid naar voren. Ongetwijfeld zullen veel respondenten op een voorgegeven lijst eigenschappen aankruisen, die ze niet spontaan noemen op de vraag naar de kenmerken van een goede burger. De reacties op de open vragen sluiten vermoedelijk wel nauwer aan bij wat men zichzelf actueel en bewust voorstelt dan gesloten vragen.

In paragraaf 5.2 werd tegen de achtergrond van de massale ontkerkelijking in de tweede helft van de vorige eeuw de vraag opgeworpen of daarmee ook de oude rol van de kerken als hoeders van de moraal in ons land is verdwenen. De voornamelijk aan de God in Nederland-onderzoeken ontleende gegevens maken duidelijk dat de betekenis van de kerken voor het persoonlijk leven en de persoonlijke moraal drastisch is gereduceerd, maar dat ongeveer een derde van de bevolking nog wel een rol voor de kerken (en het geloof) ziet weggelegd als bewaker van de normen en waarden in de samenleving, als morele gids en als antidotum voor egoïsme. Buiten het bestek van dit hoofdstuk bleef de – in allerlei onderzoeken bevestigde – relevantie van kerkelijke

deelname als belangrijke stimulus voor maatschappelijke inzet en van de sociale netwerken die met die deelname zijn verbonden, als rekruteringsmilieu voor uiteenlopende niet-kerkelijke participatievormen (vrijwilligerswerk, donaties aan ideële organisaties, gezamenlijke acties, enz.).

In paragraaf 5.3 werd met Nederlandse gegevens uit 1991 en 2003 ingegaan op de relatie tussen de eigen (verbale) geneigdheid om normen te overschrijden en de frequentie van normoverschrijdingen die men bij anderen waarneemt. In het landenvergelijkende hoofdstuk was al duidelijk geworden dat naarmate men normoverschrijding meer acceptabel acht, men ze ook frequenter ziet voorkomen onder landgenoten (tabel 2.3). In paragraaf 5.3 blijkt dat naarmate men zelf meer geneigd is tot normoverschrijding, men die eveneens vaker bij anderen waarneemt. Bij deze samenhang speelt de vertekening van de waarneming van de samenleving in de richting van de eigen voorkeuren waarschijnlijk een grote rol.

Paragraaf 5.4 besteedt ten slotte aandacht aan keuzen tussen de loyaliteit van vriendschap en de waarden van gelijkheid en rechtshandhaving. Het is vaker opgemerkt: waarden zijn niet per stuk verkrijgbaar en in het echte leven en voor concrete problemen gesteld moeten ze voortdurend worden afgewogen. In paragraaf 5.4 blijkt de publieke opinie sterk te hechten aan gelijkheid boven vriendschap en komt ook een grote consensus over de verwerpelijkheid van klikken naar voren.

Aldus een beknopt resumé van de belangrijkste bevindingen. Zoals al aangegeven, wordt het opinieklimaat met betrekking tot normen en waarden gekenmerkt door een zekere ambiguïteit. In wat algemenere zin zou men de uitkomsten van dit rapport dan ook kunnen samenvatten in drie paradoxen. De eerste is dat een sterke nadruk op een situatie-ethiek en het nodige relativisme ten aanzien van absolute regels en wettelijke voorschriften (minder dan in andere landen onderschrijft men ten onzent dat de wet, ongeacht de omstandigheden, altijd dient te worden nageleefd) onverlet laten, dat er in de beleving van de respondenten geen algemene ontwikkeling naar meer normatieve onzekerheid heeft plaatsgevonden. Normatieve onzekerheid wordt volgens de ondervraagden overigens vooral bevorderd door grote culturele pluriformiteit, minder door het veranderingstempo van de samenleving.

Paradoxaal is in de tweede plaats dat meer individualisme vooralsnog niet resulteert in minder sociale bekommernis. Individualisme is niet hetzelfde als egoïsme. Een ruime meerderheid van de bevolking zegt vergeleken met tien jaar terug meer voor zichzelf op te komen en meer haar eigen gang te gaan. Eenzelfde percentage deelde dit overigens ook in een enquête van tien jaar eerder over zichzelf mee. Waarmee er sprake lijkt van het lippendienst bewijzen aan een moraal waarin het ontwikkelen van meer assertiviteit en individualisme positief gewaardeerd worden. In de notie van goed burgerschap (zoals gemeten met gesloten vragen) neemt een onafhankelijke oordeelsvorming de eerste plaats in onder de kenmerken. Met de waargenomen gegroeide assertiviteit correspondeert op politiek vlak een ruime steun voor burgerrechten, een

duidelijk gestegen affiniteit met politieke vrijheden en een eveneens sterk gegroeide protesttolerantie en protestbereidheid. Anderzijds beschikt ons land – ook internationaal gezien – over een krachtig ontwikkelde *civil society* en is de bereidheid tot participatie daarin groot. Sociale betrokkenheid, hulpbereidheid en verantwoordelijkheidsgevoel voor anderen zijn de kernelementen van wat Nederlanders onder goed burgerschap verstaan, als zij daarover zelf aan het woord worden gelaten. De toegenomen mondigheid heeft dan ook slechts in de ogen van een minderheid betrekking op het sterker nastreven van eigen belangen en op een grotere onverschilligheid tegenover anderen.

Een derde schijnbare tegenstelling bestaat daarin dat er pessimisme heerst over de ontwikkeling van de moraal en dat een groeiend aantal Nederlanders van oordeel is dat de opvattingen over gedrag en zeden achteruit gaan, terwijl het vertrouwen in de medemens niet terugloopt en zeker tegenover Zuid-Europese landen gunstig afsteekt. Hooguit is er sprake van wat meer reserve tegenover de ander. In deze studie is op verschillende plaatsen gebleken dat het algemene normatieve oordeel over anderen of 'de' samenleving niet zelden verschilt met wat men op zichzelf van toepassing verklaart, en dat deze beide niet zonder meer sporen met het feitelijke gedrag dat men onderschrijft of ontplooit. Illustratief daarvoor waren gegevens uit tabel 3.1 waaruit bleek dat een toenemende zekerheid over de eigen normen gepaard ging met een toenemend pessimisme over de collectieve moraal.

Lokale en nationale gezagsdragers, opinieleiders en wetenschappers geven al sinds enige tijd blijk van bezorgdheid over ontwikkelingen in de moraal (zie bv. Vuijsje en Wouters 1999). Die bezorgdheid lijkt in toenemende mate gedeeld te worden door het brede publiek. De hier geboden analyses zijn gebaseerd op gegevens die in de afgelopen decennia bij steekproeven uit de bevolking zijn verzameld, en wijzen niet op een algemene verschuiving naar een verlies aan normatieve bindingen. Waar komt dan het zich uitbreidende pessimisme over de ontwikkelingen in de moraal vandaan?

Een cynicus zou opmerken dat er nogal wat instanties zijn die hun *raison d'être* ontleen aan het signaleren en bestrijden van normverval en moreel verval, en dat die instanties er baat bij hebben dat het thema op de publieke agenda blijft staan (journalisten, criminologen, politie en justitie, kerkelijke vertegenwoordigers, politici). Maar dat zal niet het enige zijn. Op individueel niveau speelt mogelijk een rol dat mensen zich krenkingen en vervelende ervaringen beter voor de geest lijken te kunnen halen dan hun wandelingen aan de zonnige kant van de levensweg (Draaisma 2001: 54-57). Wat de vorming van de publieke opinie aangaat, wees de Engelse journalist Bernard Levin (1983: 11) op de uitvergroting door de media van de schaduwzijden van het bestaan: 'Het zou natuurlijk een rare krant zijn waarin, op de dag nadat een vliegtuig is neergestort, de kop verscheen: "3795 van de 3797 vluchten landen veilig", of, bij de publicatie van de jaarlijkse sterftcijfers: "bijna 55 miljoen mensen in Groot-Brittannië vorig jaar niet door bliksem gedood". Zo'n krant zou geen lang leven hebben.

Niettemin zou hij de waarheid over de wereld weergeven. En die waarheid over rampen weerspiegelt een grotere en belangrijker waarheid, namelijk dat de meeste mensen de meeste tijd gelukkig en tevreden zijn, en dit gaat zelfs op voor de mensen in landen die in tirannie, oorlog of honger leven.'

Hoe het ook zij, aan wie zich zorgen maakt over normverval, het advies verstrekken een dagboek bij te houden of eens wat minder de krant te lezen, zou getuigen van wereldvreemdheid. Het pessimisme voedt zich niet alleen uit een slecht geheugen en mediaberichten, maar ook uit ervaringen en ervaringen van horen zeggen in het dagelijkse leven. Over die ervaringen, over verruwing van de omgangsvormen, aantasting van de publieke ruimte, toenemend klein alledaags gevaar op straat en dergelijke is hier nauwelijks iets gezegd. Feitelijke ontwikkelingen waren hier sowieso niet aan de orde en over de publiek opinie over deze verschijnselen zijn er nauwelijks betrouwbare landelijke cijfers te vinden, laat staan internationaal of in de tijd vergelijkbare gegevens. Over alledaagse ervaringen en de feitelijkheden onder die ervaringen als basis voor een toenemende verontrusting over normen en waarden, doet dit rapport dan ook geen enkele uitspraak.

Wél laat dit rapport zien dat die verontrusting moeilijk is te funderen met constatering van een algehele vervaging van normen of toenemende onverschilligheid in 'de bevolking'. De cijfers die in hoofdstuk 2 en 3 zijn gepresenteerd over de zorgen over normen, de steun voor waarden en lofwaardig gedrag geven geen aanleiding tot een dergelijk pessimisme, de generationale verschillen van hoofdstuk 4 en de idealen en afwegingen van hoofdstuk 5 evenmin. De op diverse plaatsen in dit rapport gebleken discrepantie tussen opvattingen over onszelf en over anderen zou bij nadere overweging discussies over normen en waarden zelfs een positieve impuls kunnen geven. Bijstelling van ons beeld van 'de meeste mensen' in de richting van ons zoveel gunstiger collectieve zelfbeeld (de bij elkaar opgetelde opvattingen over de eigen moraal) zou de defaitistische ondertoon in de discussies helpen verminderen en het opinieklimaat voor de aanpak van concrete gevallen van gebrek aan 'normen en waarden' verbeteren.

Literatuur

- Aerts, R. en H. te Velde (red.) (1998). *De stijl van de burger*. Kampen: Agora.
- Alvarez, R.M. en J. Brehm (2002). *Hard choices, easy answers*. Princeton: Princeton University Press.
- Becker, J. (2003). 'Religieuze tolerantie als complex verschijnsel'. In: P. Schnabel (red.), *Het theorema van Thomas*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bekkers, R. (2000). 'Kerklidmaatschap en participatie in vrijwilligerswerk'. In: *Sociologische Gids* (47) 4, p. 268-292.
- Belevingsmonitor (2003). *Rapport Belevingsmonitor rijksoverheid kwalitatief onderzoek juli 2003*. Leusden: MarketResponse / The SmartAgent.
- Breedveld, K. (red.) (2003). *Rapportage sport 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brink, G. van den (2002). *Mondiger of moeilijker?* Den Haag: Sdu.
- Brinkgreve, C. en M. Korzec (1978). *Margriet weet raad*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Broek, A. van den (1996). *Politics and generations*. Tilburg: Tilburg University Press.
- CBF (2003). *Fondsenwerving in Nederland 2002*. Amsterdam: Centraal Bureau Fondsenwerving.
- Dekker, G., J. de Hart en J. Peters (1997). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- Dekker, P. (2001). 'Morele feiten'. In: C. Brinkgreve, R. Gude en S. Noorda (red.), *De morele staat van Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press/Salomé.
- Dekker, P. (red.) (2002a). *Niet-stemmers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2002b). 'Sterkere democraten, zwakkere democratie?' In: *Beleid en maatschappij* (29) 2, p. 55-66.
- Dekker, P., en J. de Hart (2002a). 'Burgers over burgerschap'. In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machiels (red.), *Modern burgerschap*. Den Haag: Elsevier.
- Dekker, P., en J. de Hart (2002b). 'Van Jeruzalem naar Jericho'. In: G.J. Buijs en T.J. van der Ploeg (red.), *Pro Deo*. Zoetermeer/Utrecht: Boekencentrum/ICS.
- Dekker, P. en C. Maas-de Waal (1992). 'Norm en deugd in het geding'. In: *Tijdschrift voor Criminologie* (34) 4, p. 306-328.
- Draaisma, D. (2001). *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Eisinga, R. et al. (2002). *Religion in Dutch society*. Amsterdam: NIWI/Steinmetz Archief.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1983). *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Felling, A., J. Peters en P. Scheepers (red.) (2000). *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Felling, A. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Nijmegen: Janssen print
- Godschalk, J.J. (1990). *Belastingfraude en anomie*. In: *Sociologische Gids* (37) 4, p. 224-237.
- Halman, L. (2001). *The European values study: a third wave*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant (WORC).
- Hart, J. de (2004). *Middenveld in verandering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (verschijnt begin 2004).
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Kapteyn, P. (1980). *Taboe, macht en moraal in Nederland*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Kerkhofs, J. (2002). *Het geweten*. Tiel: Lannoo.
- Levin, B. (1983). *Enthusiasms*. Londen: Jonathan Cape.

- Maas-de Waal, C. (2003). 'Bang, berekenend, bezorgd'. In: *Het theorema van Thomas*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mulder, S. (2002). *Wat leeft er in Nederland?* Amsterdam: NIPO Consult.
- Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Schama, S. (1988). *Overvloed en onbehagen*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Schnabel, P. (1999). 'Individualisering in wisselend perspectief'. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN/NGC.
- Schuyt, K. en E. Taverne (2000). *1950 – welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu.
- Schuyt, Th.N.M. (red.) (2003). *Geven in Nederland 2003*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- SCP (1996). *Sociaal en cultureel rapport 1996*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (1998). *Sociaal en cultureel rapport 1998*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2000). *Sociaal en cultureel rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2002). *Sociaal en cultureel rapport 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sniderman, P.M., R.A. Brody en Ph.E. Tetlock. *Reasoning and choice*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Stokkom, B. van (1991a). 'Modern burgerschap'. In: P.B. Cliteur, P.A. van Gennip en L. Laeyendecker (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit*. Amersfoort/Leuven: De Horstink.
- Stokkom, B. van (1991b). 'Een volk van engelen?' In: J.B.D. Simonis, A.C. Hemerijck en P.B. Lehning (red.), *De staat van de burger*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Veenhoven, R. (2000). 'Individualisme zo slecht nog niet'. In: *Psychologie Magazine* (19) 1, p. 12-15.
- Vuijsje, H. en C. Wouters (1999). *Markt en gezag in het laatste kwart: inpakken en wegwezen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weber, M. (1963 [1920]). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Band 1). Tübingen: J.C.B. Mohr [Paul Siebeck].
- Wolfe, A. (2001). *Moral freedom*. New York/Londen: W.W. Norton & Company.
- Zunderdorp, R. en A. van Bruggen (2003). *Sectorale, lokale en departementale initiatieven rond waarden en normen*. Den Haag: Forum voor democratische ontwikkeling.